

Bogumił HRABAK

JEVREJI U ALBANIJI OD KRAJA XIII DO KRAJA XVII VEKA I NJIHOVE VEZE SA DUBROVNIKOM

JUGOSLAVIJA, zemlja u kojoj danas živi oko milion Arbanasa, i pre drugog svetskog rata posvećivala je izvesnu pažnju albanskoj povesti. Poslednjih godina to interesovanje se veoma pojačalo, tako da Jugoslavija, počevši sa istraživanjima Ilira i vizantološkim studijama i završavajući sa proučavanjem složenih odnosa na Balkanu u prvoj polovini XX veka, predstavlja jedan od najvažnijih centara moderne albanologije. To je u izvesnom smislu i prirodno, jer u Jugoslaviji živi trećina celog albanskog naroda.

Dovoljno detaljan pregled starije istorije Albanije objavljen je u Tirani pre više od jedne decenije (1959). Poslednje dve godine zabeleženi su i pokušaji u SR Srbiji da se izrade kraći pregledi za potrebe nastave.¹ Dalji istraživački poduhvati moraju biti usmereni posebnim pitanjima, naročito onim koji su naučno važniji ili koji nisu dobili svoje mesto u pomenutim pregledima. S obzirom na izvore s kojima se još uvek radi na izučavanju starije albanske istorije, privreda i socijalni odnosi zasnovani na proizvodnji moraju se nalaziti u prvom istraživačkom planu, jer je taj polazni aspekt istorijskog prikazivanja tek jedva prisutan u pomenutim pregledima. Pre svega u sklopu tog aspekta albanske istorije nalazi se proučavanje prošlosti Jevreja u Albaniji, kao najizrazitijeg predstavnika iz reda tzv. trgovačkih naroda.

Posebni studija o albanskim Jevrejima zasada nema. Veliki pregledi povesti jevrejskog naroda zaobilazili su jevrejske naseobine čak i u Draču i Valoni, a monografije o Jevrejima u susednim zemljama su tek sasvim fragmentalno dodirivale situaciju u Albaniji. Kad je reč o jugoslovenskoj nauci, častan izuzetak predstavlja knjiga prof. Jorja Tadića *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća* (1937). Veoma intenzivno proučavanje dragocene dubrovačke arhivske građe, značajne mogućnosti koje se mogu ostvariti ispitivanjem turskih popisnih deftera, započeto sakupljanje podataka za Albaniju veoma obilnog arhivskog fonda Venecijanskog arhiva, kao i izvesna objavljena građa na hebrejskom jeziku, pružaju već sada mogućnosti da se trasira razvitak i jevrejskih naseobina po albanskim gradovima

¹ Iz *istorije Albanaca. Zbornik predavanja*, Beograd 1969. — Jevreji u Valoni, Draču, Lješiu i Beratu pominju se u XVI stoleću (B. Hrabak, *Albanija od konačnog pada pod tursku vlast do sredine XVIII veka*, str. 49).

i da se naučno fiksiraju činjenice, naročito kad je reč o poslovnoj strani života albanskih Jevreja. Na albanskoj povesti Skenderbegova perioda mnogo se radi, te su i neke zbirke dokumenata objavljene (J. Radonić, 1942; Ferenz Pal 1965, iz arhiva Sforca), no tu nema vesti o Jevrejima, uostalom kao ni u velikoj i impresivnoj biografiji Skenderbega iz pera skadarskog renesansnog istoričara Barletija.

Kao svedočanstvo zanimanja savremene jugoslovenske historiografije, i rezultat pomenutih mogućnosti, nastajao je i ovaj rad. U njegovoj osnovici nalazi se 23-godišnje istraživanje dubrovačkog arhivskog blaga, koje sadrži najveći broj pomena o albanskim Jevrejima. To ispitivanje je omogućilo da se dopune i delimično isprave navodi prof. J. Tadića, i to zato jer su vrlo pažljivo ispitane sve one arhivske serije bez kojih se ne bi moglo na osnovu dubrovačkih arhivalija zamisliti proučavanje balkanskih zemalja, pri čemu su obuhvaćene i neke važnije poslovne serije (na primer *Noli et Sicurtà*, sa relativno najvećim brojem dokumenata o albanskim Jevrejima), koje su izmakle ranije navedenom dubrovačkom istraživanju. Građa o Albaniji u Venecijanskom arhivu, koju su obelodanili Šime Ljubić i Thiriet, pa i specijalna knjiga dokumenata koju je upravo objavio Jozef Valentini (*Acta Albaniae veneta*, knj. I—VII; 1300—1409, 1967—1970) pruža samo izuzetno materijala za pitanje Jevreja u Albaniji. Slično je i sa značajnom knjigom građe Jovana Tomića o pokretu otpora balkanskih naroda protiv Turaka od kraja XVI veka. Za pomenutu problematiku, ali za nešto kasnije vreme (1496—1533), korisnije su vesti koje je u svom poznatom *Dnevniku* (objavljenom u 58 obimnih knjiga) zabeležio kancelar Mletačke Republike i njen nezvanični hroničar Marino Sanuto. Srpski srednjovekovni ćirilski spomenici pružaju samo jedan podatak o albanskim Jevrejima. Posebno su značajni izvori o albanskim Jevrejima (naročito onima u kontinentalnom delu zemlje u XVII veku) u velikoj dvotomnoj zbirci dokumenata na hebrejskom jeziku iz XVI i XVII veka, koju je u bugarskom zvedu objavila Bugarska akademija nauka. Ti dokumenti ne predstavljaju operativna poslovna akta, nego mišljenja učenih poznavalaca jevrejskih društveno-pravnih normi u vezi sa sporovima do kojih je dolazilo u jevrejskoj dijaspori na Balkanskom poluostrvu. Njima su slične i *response* poznatih rabina, na primer Samuela di Medine. Turski popisni defteri o Albaniji još se nisu počeli detaljnije obrađivati. Zbirka ankerskog profesora Halila Inalddžika o popisu turskog dela Albanije iz 30-ih godina XV stoleća (Arvanitili) ne daje podataka o Jevrejima. U pomenutom velikom pregledu istorije albanskog naroda (1959) saopštene su samo sumarne cifre o broju Jevreja na početku XVI veka, pre svega u Valoni, a u sklopu podataka o gradskim naseljima.

U metodološkom pogledu u ovom radu dosta je primenjivano zaključivanje *per analogiam*. To naročito važi za Valonu, koja u nizu pitanja pokazuje iste pojave kao Solun, najveća jevrejska naseobina na Balkanskom poluostrvu. Pošto je prošlost solunskih Jevreja podrobno obrađena, rezultati ove obrade su se uslovno koristili i za prikaz delovanja Jevreja u Valoni.

U ovom radu je samo delimično obuhvaćeno delovanje dubrovačkih Jevreja u Albaniji. Periodizacija u radu izvedena je prema prelomnim zbivanjima u istoriji Albanije. Padom Valone, tada najaktivnije jevrejske naseobine u Albaniji, u turske ruke (1417. godine) zaključen je najstariji period. Druga decenija XV stoleća

obeležena je i utvrđivanjem Mlečana u primorskom pojasu severne Albanije i potiskivanjem privredne delatnosti Dračana, Skadrana i drugih. Te godine predstavljaju granicu razdoblja i za Dubrovnik, na koji su albanski Jevreji u to vreme u velikoj meri bili upućeni. Drugi period obuhvata najveći deo XV veka, za albansku istoriju veoma burnog, zadržavajući se na padu Skadra, kao poslednjeg vojnički značajnog albanskog grada u turske ruke (1479. godine). To su bile godine kad su se gasili životi i južnoslovenskih feudalnih država i kada je Otomanska carevina stekla nesumnjivu dominaciju na Balkanskom poluostrvu. Naredni period ispunjava snaženje Otomanskog carstva van balkanskih prostora i tzv. *pax turcica*, a to doba se za Albaniju završava ratom II svete lige protiv Turaka i Lepantskom bitkom (1571. godine). Mada ta bitka nije bila vojno-politički iskorišćena, ona se ipak najneposrednije osetila u primorju zapadne Grčke i Albanije. Narednu celinu čini razdoblje do tzv. velikog bečkog rata, tj. Turske i Austrije 1683—1699. godine, koji je imao posledica za sve balkanske zemlje pod Turcima. Sa pomenu-tim ratom zaključuju se naša istraživanja albanskih Jevreja.

PRVE VESTI O JEVIJIMA U ALBANSKIM GRADOVIMA

Značajne jevrejske naseobina u Albaniji, slično kao u susednim grčkim oblastima (na primer Krfu) odnosno južnoj Italiji, postojale su od najstarijih vremena; njihovu egzistenciju je svakako moguće ustanoviti još u vreme Rimskog Carstva.¹ Nije isključeno da je, na primer, naseobina u Draču (koji je osnovan u VII v. pre n.e.), na početku poznate kopnene saobraćajnice *Via Egnatia*, postojala u vreme kad su Jevreji beležili svoju prisutnost i u Solunu (takode na pomenutom drumu), Atini i Korintu, a to pada u četvrtu deceniju nove ere, tj. u doba kada je apostol Pavle putovao po svetu propovedajući novu veru, na Balkanu većinom po jevrejskim sinagogama.² Uostalom, tada su već bila prilično aktivna naselja Jevreja u Rimu i južnoj Italiji,³ u susedstvu Albanije. Njih je samo pojačala vladavina Arapa u kasnijoj sicilijanskoj državi; pod Arapima Jevreji su u italijanskim gradovima živeli u svojim opštinama, u posebnim delovima varoši, a nešto docnije pod jurisdikcijom crkvenih vlasti i uz plaćanje utvrđenog godišnjeg danka, nametnutog jevrejskoj opštini kao celini.⁴ Jevrejske opštine, pak, u Napulju, Salernu i Bariju bile su pod vizantijskom upravom,⁵ dakle pod vlašću države u čijem se posedu nalazila i današnja Albanija. Ova okolnost je, bez ikakve

¹ Cecil Roth, *Gli Ebrei in Venezia*, Roma 1933, 337—349, 356 (Krf), 376—379.

² O najstarijoj jevrejskoj naseobini u Solunu vid.: Jos. Nehama, *Histoire de Salonique*, tome I, Paris — Salonique 1935, 8—25; S. Dubnov, *Kratka istorija jevrejskog naroda*, Beograd 1962, 115. — O vremenu sv. Pavla vid.: J. Nehama, n. d., I, str. 37—42.

³ S. Dubnov, *Kratka istorija*, 115 i 123—124. — Za Jevreje u susednoj Kalabriji vid. specijalističku monografiju: Oreste Dito, *La storia calabrese e la dimora degli Ebrei in Calabria dal secolo V alla seconda metà del secolo XVI*, Rocca S. Casciano 1916, 4—5, 322, 329 i dr.

⁴ N. Faroutli, *Gli Ebrei nell' Italia meridionale dell' età romana al secolo XVIII*, Torino 1915, 32—33, 37—38.

⁵ S. Dubnov, *Kratka istorija*, 125. — O naseobinama u Bariju, Otrantu i drugim mestima Apulije do XIII veka vid.: Joshua Starr, *The Jews in the Byzantine Empire 641—1204*, Athen 1939, na više mesta. — Kao i u naseobinama na Balkanu, Jevreji u južnoj Italiji su u to vreme govorili grčkim kao mater-nim jezikom (J. Nehama, n. d., I, 87).

sumnje, doprinela poslovnoj orijentaciji i povezivanju Jevreja sa obe obale južnoga Jadrana. Iz vizantijskog vremena sačuvane su poslovne veze između Jevreja u Albaniji i Jevreja na Krfu i u drugim, kasnije mletačkim posjedima u Jonskom i Egejskom moru. Zanimljivo je da bogati trgovac i putnik Benjamin iz Tudele (druga polovina XII veka), koji je obišao razna mesta Grčke i Jevreje zatekao i u Arti, Patrasu, ne pominje izričito Jevreje u albanskim gradovima.⁶

O Jevrejima pod vizantijskom vladavinom, i posebno o njihovom *telosu*, tj. danku državi, dosta se raspravljalo u nauci. Sada više nema nikakve sumnje da su oni taj telos plaćali kao lokalna zajednica, odnosno opština, odsekom, pri čemu se nije naročito pazilo na broj »poreskih glava«. Možda su Jevreji u Draču taj danak davali u naturi, jer je njihova obaveza posle dolaska pod mletačku vlast (tj. od 1392. godine) bila da svake godine daju 16 lakata skupe tkanine zvane *katasamitum*. U vezi s tim jedan naš istraživač piše: »Sasvim za sebe stoji podatak o dračkim Jevrejima, koji su svoj danak plaćali u naturi, u određenoj količini skupe tkanine. Teško je samo na osnovu ovog podatka zaključiti da je u Vizantiji bio primenljiv i ovaj način oporezivanja Jevreja. Drač je kao retko koji drugi grad menjao gospodare u toku svoje istorije; između venecijanske i vizantijske vladavine nad ovim gradom, bilo je dužih i kraćih perioda vladavine napuljskih Anžujaca, Srba i lokalnih arbanaskih dinasta. Zato je rizično tvrditi da je plaćanje jevrejskog danka u pomenutom obliku baš ostatak vizantijskog uređenja, koje nije svugde očuvano u takvoj meri kao u krajevima koji su pripali srpskoj državi. Danak u skupocenoj tkanini više odgovara prikupljanju dažbina nekog arbanaskog feudalca nego dobro organizovanom fiskalnom sistemu vizantijskog carstva.«⁷

Najstariji dubrovački arhivski podatak o albanskim Jevrejima potiče iz 1281. godine i odnosi se na imenovanje punomoćnika, što je notirano u dubrovačkoj kancelariji. Dvadeset četvrtoga marta te godine, naime, jedan Mlečanin postavio je druga dva Mlečanina za svoje punomoćnike da traže od Leona, Jevrejina iz Drača (*Leoni Judeo de Dyrachio*) naplatu 41 perpera i od još jednog dužnika vraćanje 29 perpera.⁸

»Proklete« Jevreje uz Grke, Latine i Arbanase pominje u Draču 1323. godine u svome putopisu Simon Simeonov (Symon Semeonis).⁹

Jula 1354. dubrovački patricij Vito Đurđević uzeo je na kredit od dračkog Jevrejina Tomaza Vergo soli za svotu od 490 dukata; kako dug nije namirio, Tomazova udova je četvrt stoleća kasnije pokrenula pitanje isplate od Vito-ovog sina.¹⁰

⁶ Samuel Krauss, *Studien zur byzantinisch-jüdischen Geschichte*, Leipzig 1914, 78—83; M. A. Andréadès, *Sur Benjamin de Tudèle*, Byzantion XXX (1930), 458—461. — U vezi s ovim izvorom K. Jireček ipak dodaje: »pominju se i u Arbaniji, u Valoni i u Draču« (*Istorija Srba*, knj. II, Beograd 1952, 185).

⁷ S. Čirković, *Jevrejski danak u vizantijskim oblastima*, Zbornik radova Vizantološkog Instituta IV, Beograd 1956, 143—146; vid. i: K. Jireček, *n. d.*, II, 429.

⁸ G. Cremošnik, *Spisil dubrovačke kancelarije*, knj. I, Zagreb 1951, 149. — Ovim podatkom se granica prve pojave dračkih Jevreja (i pomena Jevreja u dubrovačkim knjigama) pomera gotovo za celo stoleće, jer J. Tadić prve Jevreje Drača i na osnovu dubrovačkih arhivalija beleži tek 1368. godine (J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoleća*, Sarajevo 1937, 12).

⁹ N. Radojčić, *Zanimljiv izvor za doba vlade srpskog kralja Stefana Dečanskog*, Istorijski časopis XIV—XV, Beograd 1965, 324. — P. Matković (*Putovanje po balkanskom poluotoku za srednjega veka*, Rad 42, Zagreb 1878, 149—151, 161—162, 166, 175, 181) — nije našao u putopisima koje je sakupio navode o Jevrejima u Albaniji.

¹⁰ J. Tadić, *Pisma i uputstva Dubrovačke republike*, Beograd 1935, 378.

Pored drugih dračkih Jevreja, sa Dubrovčanima je poslovao i neki Lazar. Zbog toga što mu je dubrovački pomorac Bogdaša Branotin ostao dužan 300 dukata (za so koju je preuzeo), na zahtev Lazarov drački kapetan je zadržao dve dubrovačke barke krcate pšenicom i dve trube vunenih tkanina.¹¹ Pomenuti Bogdaša bio je i kreditor dračkih Jevreja; avgusta 1368, naime, magistar David, stanovnik Drača, izjavio je da je od Bogdaše u Draču primio 500 dukata u novcu i tkaninama, za koju vrednost treba da isporuči njegovom brodu 25 miljara soli u Valoni.¹²

Tri Jevrejina iz Drača boravili su u Dubrovniku 1366. godine.¹³ Deset dana kasnije jedan od te trojice sklopio je ugovor s jednim Dubrovčaninom da do kraja novembra te godine u Valoni preda brodovima koje bi pomenuti Dubrovčanin tamo uputio pet hiljada merica soli, u vrednosti 500 dukata; taj novac drački Jevrejin je primio u tkaninama i gotovini, s čime je pošao u Drač. Na svom putu u Veneciju, Jevreji iz Albanije svračali su u Dubrovnik, a neki od njih dolazili su u mnogo bliži grad sv. Vlaha da kupuju proizvode mletačke industrije. To su činili i jevrejski trgovci sa Krfa i drugih grčkih ostrva i sa Malte, tako da su se albanski Jevreji s njima susretali i poslovali ne samo u Veneciji nego u nešto skromnijem obimu i u Dubrovniku.¹⁴

Opšte je mišljenje da su sa krstaškim ratovima Jevreji u Evropi promenili svoju poslovnu orijentaciju, te su umesto održavanja trgovinske razmene između Evrope i Istoka i umesto pozicija u poljoprivredi počeli da se zanimaju sitnom trgovinom, zanatstvom i novčarstvom (menjanjem i pozajmljivanjem novca), dok su održavanje prometa sa Istokom upravo krstaškim ratovima preuzeli hrišćanski trgovci.¹⁵ Navedena konstatacija ne bi se mogla potpuno usvojiti za oblast Jadranskog, Jonskog i Egejskog mora, a možda i za vizantijske i južnoitalijanske oblasti uopšte. Jer, gore navedeni podatak beleži izvoz jednog od proizvoda Albanije (so) u režiji dračkog Jevrejina, ali ipak dubrovačkim brodovljem. Taj podatak, pored toga, svedoči ne samo o vezi između Jevreja iz Drača i Valone nego i o poslovnoj podređenosti Valone Draču. Ipak ne treba propustiti da se napomene da se u dubrovačkom izvozu žitarica, vina i soli iz Albanije tokom XIV veka Jevreji ne pominju.¹⁶

¹¹ Isto, 182—183.

¹² Historijski arhiv u Dubrovniku (u daljem tekstu: HAD), *Div. canc. XXII*, 22 od 3. XII 1369 (predviđena kazna od 200 dukata nije naplaćena od Davida).

¹³ Thaloczy — Jiraček — Šufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, I, Wien 1918, 248; J. Tadić, *Jevreji*, 13 i 413. — Najpre je »David Magister«, Jevrejin iz Drača, kako su posve dočeli Mojsije sin notara Mateja, i Mojsije, sin Salamca Jevrejina iz Drača, izjavio da je primio od Pavla apotekara, koji je davao u ime Frančeskina Đorda iz Venecije, sav polog koji je Frančeskin položio kod pomenutog Pavla. Posle toga je Mojsije, sin notara Mateja, pred ostalom dvojicom jevrejskih svedoka, izjavio da je od Pavla primio sve što je kod njega položilo Andriolo Kontareno, osim 17 zlatnih dukata, koje Mojsije ima da da Andriolu (HAD, *Div. canc. XXI*, 71'—72; treba ispraviti datiranje J. Tadića, jer nije reč o 1368. nego o 1366. godini).

¹⁴ J. Tadić, *Jevreji*, 12—13, 11, 14. — Krajem 1398. godine dato je u dubrovačkoj kancelariji jamstvo da je autentičan testament jednog Jevrejina »magistra«, koji je bio na brodu, na kojem su mornari bili i jedan iz Drača i jedan iz Korona; postupak je pokrenut na molbu Astruela Majmoni, bez sumnje takođe Jevrejina (HAD, *Div. canc. XXXIII*, 130'); predstavnika porodice Majmoni ima u Valoni koncem XVI stoleća.

¹⁵ S. Dubnov, *Kratka Istorija*, 135.

¹⁶ Uporedi: D. Dinčić — Knežević, *Trgovina žitom u Dubrovniku u XIV veku*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu X (1967), 79—130; D. Dinčić — Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu IX (1966), 67—69. — M. Gecić (*Dubrovačka trgovina solju u XIV veku*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Beogradu III, 1955) ne piše o Jevrejima u Albaniji u trgovini solju.

Početak XV veka izvozom valonske soli počeli su se baviti i neki Jevreji iz Valone. Godine 1414. i narednih godina pominje se u Dubrovniku neki Haim Kalò, rodom sa Krfa. Pomenute godine po jednom Valoncu i po nekom Firentincu slao je so u Dubrovnik.¹⁷ Dve godine kasnije Dubrovčanin kome je slao so postavio je za svog punomoćnika u Valoni nekog mletačkog trgovca da od Haima naplati neki dug.¹⁸ Juna 1417. Haim je primio 256 dukata od dvojice Dubrovčana da kapariše so nekih Valonaca.¹⁹

Treba pretpostaviti da su se jevrejski trgovci u Draču poslednjih godina XIV stoleća počeli povezivati sa zemljama »nevernika«, s obzirom da je mletački Senat, pošto je Venecija dobila dozvolu da pod određenim uslovima trguje sa zemljama egipatskog sultana, jula 1395. pozvao podanike na Kritu, u Koronu i Modonu, na Evbeji, na Krfu i u Draču da se upuste u pomenutu trgovinu.²⁰ Postoji slična pretpostavka da su Jevreji iz Albanije vrlo često odlazili u mletačke posede na Arhipelagu (Kandija, Evbeja).²¹

Zanimljivo je prisustvo Jevreja u jednoj molbi poklisara dračke opštine u Veneciji, na samom početku XV stoleća. U molbi je navedeno da su Jevreji stanovnici Drača siromašni i da im teško pada da svake godine plaćaju Veneciji 16 lakata *katasamita*, obavezu koju su uvek po običaju plaćali.²²

Iz godine 1414. postoji jedan podatak o ličnom životu nekih valonskih Jevreja. Tri valonska Jevreja koji su živeli na Krfu (Gracijadei i Leon sinovi Solomona, Solomon sin Jošue a nećak pokojnog Davida de Sertio) obratili su se molbom Sinjoriji, tražeći da se oslobodi kazne Job, sin pokojnog Sabataja, koga je bivši bio i kapetan Krfa uhvatio zbog sodomije (verovatno homoseksualstva); koristan je navod molilaca da su često odsutni, jer vode trgovinu u Albaniji.²³

Padom pod mletačku vlast aktivnost jevrejskih trgovaca u Draču počinje naglo da slabi,²⁴ tako da će već pred pad Valone pod Turke (1417) valonski Jevreji predstavljati najznačajniju jevrejsku emporiju u Albaniji. Teško je zaključiti zašto je došlo do gubljenja ranijeg prestiža Drača, jer su se jevrejske naseobine u nekim drugim mletačkim posedima na ranijem vizantijskom tlu, na primer u obližnjem Krfu a naročito na Kritu, i dalje dosta uspešno održavale. Zbog česte promene vlasti Drač je u celini počeo da gubi snagu kao trgovinsko središte

¹⁷ HAD, *Senf. canc.* V, 129; J. Tadić, *Jevreji*, 25. — Dvanaestog septembra iste 1414. godine Valonac Dimitri Spata izjavio je da je od dubrovačkog trgovca rodom Firentina Pietra Mik. Rufilija primio 17 perpera da ih preda »*Chalno Ebreo, Habitatori in Valona*« (HAD, *Div. canc.* XL 50). — Jevreje u Draču i Valoni beleži i K. Jireček (n. d., I, 289).

¹⁸ HAD, *Div. not.* XII, 145; J. Tadić, *Jevreji*, 25.

¹⁹ HAD, *Div. not.* XII, 177; J. Tadić, *Jevreji*, 25. — Poslovna operacija nije obavljena, te je novac vraćen bez dobiti.

²⁰ F. Thirlot, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, tome I, Paris — La Haye 1958, str. 207, № 878.

²¹ J. Tadić, *Jevreji*, 11.

²² *Acta Albaniae veneta saeculorum XIV et XV Jesehi Valentini labora reperta*, tomus III, München (1969), 275 (odgovor iz Venecije od 31. X 1401); *Acta et diplomata res Albaniae II*, 201.

²³ *Acta Albaniae veneta VII* (1970), 566—67.

²⁴ O potiskivanju Jevreja u Albaniji od strane Mlečana krajem XIV veka vid.: B. Hrabak, *Privreda Albanije u XIV i XV veku*, Simpozijum o Skenderbegu 9—12. maja 1968. Priština 1969, 68. — Prvi, po svojoj prilici nemili sušret sa Mlečanima drački Jevreji morali su imati još pre 1205. godine, kad je Drač privremeno prešao u ruke Venecijanaca. Iz zahvalnosti prema saveznicima Mlečanima koji su ga pomogli u borbi protiv Normana, vizantijski car je Veneciji dao niz privilegija, i u Carigradu i u Draču; kako su u Carigradu dobili sve dućane i magacine i kraju između stare jevrejske skale i kvarta zvanog Bigla, i povlasticu u Draču teško da nisu date nauštrb Jevreja (G. B. Depping, *Histoire du commerce entre le Levant et d'Europe depuis les croisades jusqu'à la fondation des colonies d'Amérique*, II, Paris 1830, 58—59).

u posljednjoj trećini XIV stolecā. Tome nasuprot, u Valonu su počeli da pristižu ne samo Jevreji sa Krfa i svakako nekih drugih naselja pod mletačkom vlašću, nego možda i iz Apulije, kamo su se takođe uputili Jevreji izgnani iz Francuske 1394. godine. Pravu trgovinsku važnost, međutim, valonski Jevreji steći će tek pod Turcima.²⁵ No njima je već veoma konvenirala i vladavina srpskog feudalca Mrkše Žarkovića i njegove udovice Ruđine, za čije vreme beležimo vidljiv uspon Valone kao privrednog središta.

ALBANSKI JEVIJEI U VREME MLETAČKE SUPREMATIJE U PRIMORSKOM POJASU ALBANIJE I TURSKO-ALBANSKIH BORBI U XV VEKU

Od kraja XIV veka dve velesile tadašnjeg levantskog prostora snažno su počele kidati komad po komad albanske etničke teritorije, približavajući se jedna drugoj. To su bile Mletačka Republika u primorskom pojasu severne i srednje Albanije i carevina anadolskog a kasnije i bosforskog sultana najpre u srednjoj a potom i južnoj Albaniji. Obe sile gušile su nastojanja albanskih dinasta da se osamostale i, makar na bazi klimavog saveza feudalskih gospodara, obrazuju nezavisnu albansku državu. Pomenuto razdoblje zasenjuje zaista legendarna borba Skenderbega Kastioti protiv Turaka, pa i protiv lukavih i podmuklih Mlečana, tokom blizu četvrt stolecā. U pomenutim vojno-političkim sudarima albanski Jevreji su se jedva održavali. Ipak podalje od poprišta neposrednih borbi, valonska naseobina je čak nastavila svoj raniji uspon, ali samo za nekoliko decenija, da bi potom i u njoj nastala stagnacija sve do kraja posmatranog perioda. Sudbina dračkih Jevreja ne može se pratiti dokumentima, ali je na osnovu svekolike situacije jasno da su njihove poslovne mogućnosti rapidno smanjivane pa čak, sredinom stolecā, bile svedene na minimum.

Vežu sa Dubrovnikom, koja nije prekidana uspostavljanjem turske vlasti u Valoni, obavljali su čak neki valonski Jevreji koji su i pre 1417. godine svračali u trgovačku metropolu na istočnoj obali srednjeg Jadrana. U ovom pogledu najznačajniji je Efraim sin Josifov, koji je krajem 1416. godine doneo dubrovačkoj vlasteli pismo Mrkšine udove gospođe Ruđine,¹ i koji se u dubrovačkim dokumentima sreće sve do 1428. godine. Pre osmanlijskog osvojenja Valone Efraimu su Dubrovčani zadržali neke stvani, te je valonski čefalija Manojlo slično postupio sa Dubrovčanima, kojima jedno vreme nije omogućivano da slobodno dolaze u Valonu; izlaz je ipak lako nađen, jer je Dubrovčanima bila potrebna valonska so.² Efraim se u Dubrovniku zaduživao (1418, 1421, 1422) na manje svote, uzimajući

²⁵ Sasvim različito bilo je sa Jevrejima na Negropontu (Evbeji), čija je delatnost napredovala od uspostavljanja mletačke vlasti na ostrvu, a počela je da opada od turskog zauzeća otoka 1470. godine (C. Roth, n. d., 340). Biće da je od bitnog značaja bio način prelaska neke oblasti pod vlast Osmanlija.

¹ Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma I*, Beograd 1929, 405; J. Tadić, *Jevreji*, 26; S. Ćirković, n. d., 141. — Dubrovački slovenski pisar Rusko Kristiforović pogrešno je zabeležio »Franko« umesto »Frain«, kako ga beleže dubrovački latinski dokumenti, te je pod pogrešnim imenom ušao u historijsku nauku.

² HAD, *Lett. Lev. 1423—1427*, 13 i 129; N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, II, Paris 1898.

na kredit bez sumnje tkanine, u jednom slučaju (1421) zajedno sa sinom Abrahamom.³

U tursku Valonu su navraćali i neki Jevreji iz južne Italije, kao na primer katalonski Jevrejin Josif Ferer, žitelj Tranija, koji je krajem 1421. zaključio poslovno društvo s nekim Manfredonjaninom i s jednim iz Tranija da sa novcem posluje u Valoni.⁴ Obličniji Pirg je takođe privlačio pažnju jevrejskih trgovaca s druge strane Jadrana, što se vidi i iz jednog trgovačkog dogovora jednog bivšeg Jevrejina iz Leče (Apulija) a tada u Dubrovniku, koji je u Pirgu imao da pripremi lan, i nekog Katalonca iz Dubrovnika, koji je bio dužan da Jevrejину u Pirgu isporuči tkanine.⁵ Sasvim je prirodno da su se apulijski Jevreji najpre obraćali na svoju istovremnu braću u Valoni. Valona je, uostalom, i za nejevrejske poslovne ljude bila tada vrlo atraktivna.⁶ Tu su oni, pored ostalog, mogli dobiti i novčane pozajmice od Jevreja.⁷

Zanimljiv je jedan podatak iz 1436. godine, koji govori o tome da je valonski Jevrejin Kalo raspolagao džakom od 232 litre indiga. On je tu robu predao u Dubrovniku svom kreditoru, Đovaniju Salimbenu, koji je prihvatio predlog da indigo proda na Siciliji, kam se upravo spremao da pođe.⁸ Ova poslovna transakcija značajna je utoliko što ukazuje da su valonski Jevreji u to doba raspolagali artiklima koji su se dovozili iz Aleksandrije. Poznato je da su sve do izbijanja krstaških ratova Jevreji održavali trgovinu sa Aleksandrijom.⁹

I sredinom XV stoleća valonski Jevreji izvozili su u gradove srednjeg i severnog Jadrana so, važan izvozni proizvod svoga grada. Izvoz soli pridružio se tada i izvoz jegulja, po kojima je valonsko tržište takođe bilo poznato. Jednom takvom dovozniku soli i jegulja (*Monachee, Judeo de Avellona*) ostao je trag u zapisnicima dubrovačkih veća, u kojima su, inače, podaci o albanskim Jevrejima retki. So toga Valonca kupio je neki firentinski trgovac, ali je (17. decembra 1448)

³ HAD, *Div. not. XIII*, 38, 299, 348, 349; J. Tadić, *Jevreji*, 26—27. — Godine 1425—1426. gotovo je nastradao, jer je poznati dubrovački uvoznik Teodor Prodančić na račun njegove robe htio da se obešteti za 160 dukata, koliko su mu dugovali neki Valonci; na zahtev Prodančića 9. decembra 1425. sekvestrovana mu je jedna a 11. aprila 1426. još jedna truba tkanina (HAD, *Div. canc. XLIII*, 245; J. Tadić, *Jevreji*, 27). Dubrovačke Malo vijeće (tj. egzekutiva, vlada) odobrilo je (6. marta 1426) sekvestar, a odmah zatim (11. marta) predloženo je ali nije usvojeno da mu se da zajam. Stvar je okončana time što je koncem maja oslobođen repressalija, te je (27. maja) primio oduzetu mu trubu tkanina (HAD, *Cons. mln. III*, 292, 294^a, 300; *Div. canc. XLIV*, 25; J. Tadić, *Jevreji*, 7). Efraim se postavio jamcem poslovnim agentima poznatog trgovca i osnivača tkalačke manufakture Petra Pantele za izvesnu svotu novca koja im je nedostajala pri isplati soli; da bi se oslobođio jedan dubrovački podrstrigivač, koji je ostavljen u Valoni na ime zaloga, Efraim je jula 1427. u Dubrovniku tražio jednu trubu tkanina (HAD, *Sent. canc. VII*, 285; J. Tadić, *Jevreji*, 27). Efraim je, u stvari, i tom prilikom, kao i godinu dana kasnije, jednom Veronjaninu pozajmio, kao poslovni partner, manju svotu novca (HAD, *Div. canc. XLV*, 28^a; J. Tadić, *Jevreji*, 27).

⁴ HAD, *Div. not. XIII*, 345; J. Tadić, *Jevreji*, 28.

⁵ HAD, *Div. canc. XLV*, 225; J. Tadić, *Jevreji*, 31.

⁶ Pored Dubrovčana, kao stalni stanovnici Valone 1416. godine zabeleženi su jedan Mlečanin i jedan Kričanin, a 1429. godine dolazili su u Valonu jedan iz Milana i jedan Rodanin, nastanjen u Ortoni (HAD, *Div. not. XII*, 145 i 146; *Cons. mln. V*, 8).

⁷ Na primer, valonski Jevrejin Astruk Adeto pozajmio je (pre 1431. godine) 158 dukata dubrovačkom patrijahu Criljeviću, pri čemu je jedan od jamaca postao dobro poznati Efraim Josifov (HAD, *Div. not. XVII*, 165^a; J. Tadić, *Jevreji*, 31).

⁸ HAD, *Div. not. XX*, 265; J. Tadić, *Jevreji*, 32. — Izgleda da su valonski Jevreji održavali veze sa Aleksandrijom posredstvom krških Jevreja. Iz kasnijih vremena (1507) postoji dubrovački podatak da je jedan krški Jevrejin ukrcao robu u Aleksandriji (HAD, *Div. not. LXXXVI*, 86^a—87^a).

⁹ S. Dubnov, *Kratka istorija*, 115—116. — C. Roth (*n.d.*, 203) beleži i u kasnije doba veze Jevreja u Veneciji sa Kairom, kao što to čini za Solun i S. Emmanuel (*Historie des Israelites de Salonique I. Thonon — Salonique 1936*, 112). O konzulatu Ankone u Aleksandriji vid.: M. Natalucci, *Ancona attraverso i secoli*, II, Città di Castello 1960, 134).

ovome dubrovačka vlada zabranila da tu so iznosi izvan Jadrana, u Apuliju, Abruci i u ankonitanske Marke.¹⁰

U oblastima Albanije koje su Osmanlije držale 30-ih godina (Sandžak Arvanit) prema izvršenom popisu (1432) nije bilo Jevreja.¹¹

U drugoj polovini XV veka izgleda da je stagnirala poslovna delatnost albanskih Jevreja izvan gradova u kojima su živeli i u bližim oblastima. Oni su se tada potpuno povukli iz trgovine sa Dubrovnikom, a verovatno su i kontakti sa Venecijom jako oslabeli, jer su oni obično vodili preko Dubrovnika. Ovu pojavu treba dovesti u vezu s vrlo burnim događajima u Albaniji, tj. s neprekidnim borbama Arbanasa s Turcima 50-tih i 60-tih godina XV veka. Ni privredne i političke prilike u južnoj Italiji u to vreme nisu pogodovale većoj razmeni dobara s Albanijom.¹² Kako su se albanski Jevreji ponašali u lokalnoj trgovini nema, na žalost, izvornih vesti. Tokom XV stoleća ranije značajna jevrejska naseobina u Draču prestala je da pokazuje znake života.

NAGLI RAZVITAK JEVREJSKE NASEOBINE U VALONI U VREME USPONA OTOMANSKOG CARSTVA (DO BITKE KOD LEPANTA 1571)

Za neko vreme posle osvojenja Skenderbegove Albanije i Skadra nema vesti o albanskim Jevrejima. Podaci o njima ponovo se sreću tek prvih godina XVI veka u vezi s dolaskom Jevreja u Tursku. Najpre su u velike balkanske gradove i luke prispeli Aškenazi, tj. Jevreji nemačkog jezika, terani tokom druge polovine XV veka iz nemačkih gradova. Dolazak ovih Jevreja u Osmanlijsko carstvo nije bio bez inicijative turskih Jevreja. Aškenazi su, na primer, u Solunu počev od 1470. godine potpuno potisnuli *Romaniole*, tj. pripadnike stare jevrejske naseobine grčkog jezika. S obzirom da su oni i u Solun došli zajedno s nekim italijanskim Jevrejima,¹ treba pretpostaviti da su se i u Valoni naselili dolazeći iz Venecije, Trsta ili Ankone; verovatno su i oni u Valoni delimično asimilovali zatečene Jevreje grčkog jezika. Možda je Krf² i prilikom ove seobe služio kao etapna stanica, a možda su se solunski i drugi Aškenazi po grčkim gradovima selili koristeći valonsku luku.

Poznato je da je poslednjih godina XV stoleća došlo do izгона Jevreja i marana iz Španije (1492) a odmah potom i iz Portugalije (1506). Jevreji iz tih zemalja obično su najpre dolazili u gradove srednje i južne Italije, odatle su se upućivali u Dubrovnik i albanske i grčke luke, te dalje na kopno pod turskom vlašću ili morem direktno na istok, u velika jevrejska središta Solun i Canigrad.

¹⁰ HAD, Cons. min. XII, 33. — Možda je bio Jevrein i Jakob lekar, koga su nešto ranije uhapsila turske vlasti, svakako u Valoni, te su ga juna 1439. godine držale u mestu »Vitoia«. Jakob je imao izvesnu količinu žita na Krfu, te je molio jednog prijatelja preko Dubrovnika da pomogne da se oslobodi okova (B. Krekić, Dubrovnik (Raguse) et le Levant au moyen âge, Paris — La Haye 1961, 331).

¹¹ Vid.: H. Inalcik, *Hicri 835 tarihli Söret-i sancak-ı Arvanit*, Ankara 1954.

¹² J. Tadić, *Jevreji*, 34.

¹ Jos. Nehama, n. d., I, 118–120. — Poznato je da je Isak Sarfati, Jevrein porekлом iz Francuske ili rođen u Nemačkoj, 1454. godine uputio cirkularno pismo Jevrejima u nemačkim zemljama, Moravskoj, Štajerskoj i Ugarskoj, opisujući im s oduševljenjem srećan položaj Jevreja u Osmanlijskom carstvu (F. Bahinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, München 1953, 123).

² O njima se može samo indirektno zaključivati u tim decenijama. Verovatno pomoću veza sa svojim istovernicima u Valoni, Jevreji na mletačkom Krfu raspolagali su koncem XV stoleća većim tržišnim količinama pšenice. Postoji jedna vest od mletačkog generalnog kapetana mora sa Krfa od juna 1497. da je na ostrvu vladala oskudica u žitu i da seljaci nisu imali zrnevlja ni za setvu; seljaci su, međutim, otišli Jevrejima i od njih su dobili pšenice (Marino Sanuto, *I diarri* — u daljem tekstu: MSD — I, Venezia 1879, 653).

Postoji, na primer, podatak da se prvih nedelja 1502. godine više jevrejskih porodica ukrcao na jedan španski brod u Apuliji sa robom, novcem i dragocenostima u želji da pređu u Valonu; kad je brod bio na pučini, 20 Jevreja, odraslih i dece, pobijeno je i bačeno u more, a njihovu imovinu su mornari prigrabili i rasprodali u Dubrovniku.³ Prilikom prebacivanja iz Apulije u Tursku, na primer, 1511. pet velikih barki stradalo je iznad Valone od tri turske gusarske fuste, kojom prilikom je propalo oko 200.000 dukata u gotovom novcu, zlatu, srebru i robi.⁴ Prvih dana 1507. godine na Krf su stigle tri velike portugalske barke sa Jevrejima, koji su sa začinicima i drugom robom sa Istoka putovali u Valonu.⁵ Jevreja je svakako bilo i među onim trgovcima koji su se, zbog velikih tereta koje su Španci nametnuli stanovništvu južne Italije, prebacivali u Valonu da žive pod Turcima.⁶ Kada je nastao izgon Jevreja i sa Sicilije, postojeća literatura zna da su se oni već 1493. naseljavali u Patrasu⁷; biće da su odlazili i u obližnju Valonu.

Lepo primljeni od strane Turaka, Jevreji su već od vremena sultana Selima (1512—20) bili gospodari balkanske trgovine, što će ostati do kandijskog rata.⁸ Došavši u Solun i Carigrad, kao matice *Sefarda* (Jevreja španskog jezika) na Balkanu, mnogi naseljenici su se dalje uputili do Dunava, Crnog mora, pa i u pravcu Jadrana i Jonskog mora.⁹ Iako se može pretpostaviti da su neki Jevreji iz južne Italije ili Iberijskog poluostrva stupili na tlo Osmanlijskog carstva baš u Valoni, na putu za Solun, treba dozvoliti da su neki u Valonu došli i preko Soluna. Ipak solunsko useljeničko središte nije u podizanju sefardske naseobine u Valoni odigralo ni izdaleka onu ulogu kao po makedonskim, bugarskim i srpskim krajevima.

O Jevrejima u Valoni postoje i neki brojni podaci za prvu polovinu XVI veka, za koje vreme su sačuvani turski popisni defteri. U to vreme Valona je bila najveći grad Albanije i imala je više od 4.000 žitelja. Preko polovine njenog stanovništva činili su Jevreji, ukupno 528 domaćinstava, većinom došli iz Španije.¹⁰ Bugarski naučnik Nikolaj Todorov, na osnovu proučavanja turskih popisnih deftera koji se nalaze u Sofiji, doneo je sumarne brojne podatke o stanovništvu turske Rumelije za period od 1520. do 1535. godine. U Rumeliji je tada bilo ukupno 7.780 Jevreja, koji su činili 1,048% ukupnog stanovništva. Todorov je doneo i podatke po sandžacima, iz kojih bi izlazilo da u Draču (koji se nalazio u sklopu Elbasanskog sandžaka) u to vreme nije bilo Jevreja. U tom spisku od sandžaka nisu navedeni Valona, Mitilena i Kafa (na Krimu). Jevreja u navedenim sandžacima bilo je 4.180,¹¹ što znači da na Valonu i druge pomenute male sandžake otpada 3.600 Jevreja. Ovo preračunavanje bi odgovaralo navodu o jevrej-

³ Jos. Nehama, *n. d.*, I, 158, J. Tadić, *Jevreji*, 49—50.

⁴ *Annales ragusini anonymi item Nicolai di Regnino, digressit Sp. Nodillo, Zagrablae 1883*, 97.

⁵ *MSD*, VI, 519.

⁶ *MSD* X, 254—255 od 2. V 1510. — O tome bi, možda, govorio i sledeći podatak: sinovi Mojsija sina Marcilijanova, lekara iz Barija, živeli su bez sumnje u Valoni, jer su dva Arbanasa iz Valone poslali kao svoje punomoćnike da prodaju neki čelik koji je u Dubrovniku ostao njihovom pokojnom ocu (J. Tadić, *Jevreji*, 247).

⁷ Jos. Nehama, *n. d.*, I, 161.

⁸ I. — S. Emmanuel, *n. d.*, 145 i 236. — U to vreme Jevreja je bilo i na ostrvima Jonskog arhipelaga,

na primer na Zanteu; oni su održavali poslovne kontakte sa Solunom (*Isto*, 163).

⁹ S. Dubnow, *Weltgeschichte des jüdischen Volkes*, VI, Berlin 1927, 49; Jos. Nehama, *n. d.*, II, 92; IV, 61.

¹⁰ *Historia e Shqipërisë*, I, Tiranë 1959, 344.

¹¹ H. Todorov, *За демографското състояние на Балканския полуостров през XV—XVI в., Годнишник на Софийския университет*, том LIII/2, София, 1960, 215 и 222.

skom življu koje čini više od polovine valonskog stanovništva od preko 4.000 duša. U svakom slučaju Valona je, slično još samo Solunu, bila grad na Balkanskom poluostrvu sa većinom jevrejskog stanovništva.

Jedno pismo jednog mletačkog funkcionera na Krfu od 22. maja 1515. takođe govori da je u Valoni bilo dosta Jevreja. Isto pismo navodi i primer humanosti pomenutih Jevreja povodom smrti dvaju firentinskih trgovaca, od kojih jedan, na zahtev grčkih popova, nije pred smrt hteo da pređe u pravoslavlje, te je, iako hrišćanin, ostavljen bez pogrebnih molitava da ga životinje čereče. Jevreji su bili milosrdniji od grčkih popova, te su pokojnika svečano sahranili, potrošivši za zakup zemljišta na groblju i za ostale troškove oko 50 dukata.¹²

Valona je još po nečemu bila slična Solunu, koji je bio poznat po velikim suprotnostima među Jevrejima naseljenim sa raznih strana, koji su nastojali da očuvaju svoj jezik, običaje, tradicije, obredne razlike, način ishrane. Porodice su se, po odvojenim kvartovima i uz posebne sinagoge, grupisale s obzirom na krajeve iz kojih su došli, izbegavajući ne samo ženidbene veze, nego i odlazak u domove porodica drugih vrsta Jevreja. Najmnogobrojnijim Jevrejima iz Kastilije, čiji je jezik ipak na kraju postao neka vrsta zajedničkog, čak »službenog« jezika, od solunskih Jevreja najviše otpora pružili su Aškenazi, koji su na Sefarde gledali s visine.¹³ Ove razlike dovele su i u Valoni do konflikta, koji se u jevrejskoj opštini nije mogao okončati u godinama 1513—1519. Ne samo što su postojali sukobi između Romaniota, Sefarda i drugih, nego su se trvenja javila i u samoj sefardskoj grupi. »Kastilijanci« nisu bili osobito složni sa onima koji su pripadali sinagogi »Portugalaca«, i svi pokušaji mesnog rabina Davida meser Leona (sina Jehude meser Leona, mantovanskog rabina) da se nađe izlaz, ostali su bez rezultata. Vođi zavađenih partija potezali su jedni protiv drugih izopštenja iz zajednice, tako da je život u opštini bio potpuno paralizan. Najzad su se Sefardi sporili sa Romaniotima i Aškenazima oko zadržavanja reda pri naimenovanju rabina, jer su Sefardi smatrali da su ih Aškenazi zaskočili kod utvrđivanja ispita za rabinske kandidate. U to doba, uopšte, rabinska čast je doživela uzlet i rabini u velikim centrima stekli su veliki ugled.¹⁴

Najviše proverenih podataka o albanskim Jevrejima i za period XVI veka ima u poslovnim knjigama dubrovačkog arhiva. U rano proleće 1500. godine jedan Jevrejin, turski podanik, prodao je nekom firentinskom trgovcu u Dubrovniku sirove svile i tzv. grane, koja se upotrebljavala za bojenje tkanina;¹⁵ posredi je svakako valonski Jevrejin, jer se grana izvozila iz valonskog kraja, a takođe i svila, koja se najviše proizvodila u Beratu. Šest godina kasnije, u vezi sa putovanjem na sajam u Rekanati, zasporili su se Jevrejin Natal i jedan valonski pomorac Grk; kao arbitre u sporu izabrali su u Dubrovniku dvojicu Valonaca — jednog brodovlasnika i jednog trgovca.¹⁶ Godine 1511. zabeležena su tri valonska

¹² MSD XX (1887), 239—240.

¹³ Jos. Nehama, n. d., II, 39—41, 44—45, 55. — Slično je bilo i u Rimu prve četvrtine XVI veka, gde su se Italijanski Jevreji borili protiv Jevreja »prekorđana«, koji su brojno bili jaki koliko i ovi »domoroci«; spor je nekako rešen tek 1527. godine, predlogom Danujeta iz Pize o paritetnoj zastupljenosti obe grupe Jevreja u lokalnoj jevrejskoj skupštini (Jean Delumeau, *Vie économique et sociale de Rome dans la seconde moitié du XVIe siècle*, I, Paris 1957, 216).

¹⁴ S. Dubnow, *Weltgeschichte*, VI, 56.

¹⁵ HAD, *Cons. min.* XXVI, 265^a od 2. IV 1500.

¹⁶ HAD, *Div. not. IC*, 76 od 10. IX 1506.

Jevrejina (*Musce et Samuel et Jacob della Valona*) kada su u Dubrovniku uzeći u najam za sebe i svoje momke brod za putovanje u Drač (gde bi eventualno preseli na drugi brod) odnosno u Valonu.¹⁷ Godinu dana kasnije jedan cavtatski brodar ostavio je 20 lakata velura u zalog u Valoni »*penes unum Judeum*«, i to za 38 govedih koža i neku drugu robu.¹⁸ Početkom 1513. valonski stanovnik Salomon tužio je preko svog punomoćnika u Dubrovniku jednog dubrovačkog pomorca.¹⁹

Jevreji u evropskom delu Otomanskog carstva, i to verovatno pre svega u Valoni, varali su Firentince na meri pri prodaji sirove svile. U vezi s tim donešene su u Firenci odredbe 15. juna 1505. da niko od Firentinaca ne sme da stupa u poslovne kontakte sa Jevrejima na Balkanu u pogledu kupoprodaje svile; slična odredba donesena je i četvrt stoleća kasnije (tj. u vreme između 8. aprila 1528. i 27. januara 1532).²⁰

Godine 1514. i 1515. i Jevreji iz Valone su se uz svoje sugrađane Turke i Grke otiskivali na debelo more, osobito na poznati sajam u Rekanati. Ovaj uvećani promet u pomenutom pravcu privukao je i neke brodove rođskih vitezova-kaludera, koji su se rasporedili oko Lokruma da pred Dubrovnikom sačekaju i orobe oko 200 Valonaca. Izrodila se dosta komplikovana situacija, tako da su preduzimane mere da se Valonci iskrcaju u Stonu, odnosno na Lopudu. Oni su se smestili na Lopudu, ali je, potom, trebalo izglasati odluku o ad hoc carini i za one koji su iskricali tkanine sa lada stranaca u dubrovačkoj luci.²¹

Iz godine 1518. sačuvan je u Dubrovniku jedan pomen o Jevrejima u Skadru. Osamnaestoga juna te godine, naime, Angelus di Mordochai Cicicha, Hebreus, habitator in Schutaro, primio je od jednog dubrovačkog patricija robe za 19 dukata, i taj dug vratio marta 1520. godine.²² Jedan Jevrejin istoga imena (Angelo) nalazio se pet godina ranije u službi hercegovačkog sandžak-bega, za koga je išao u Italiju, u kupovinu svilenih tkanina, noseći sobom 200 koža kordovana i neku kovanu robu od gvožđa.²³

Od 1520. godine pa sve do sredine 50-tih godina na dubrovačkoj carinarnici su se nalazili Grci, Turci i Jevreji sa balama tkanina koje su donosili iz Ankone. Ponekad su sa sobom sa Istoka dovozili svilu, kamelot i drugu kožu, odnosno robu. Iz Marke su obično odlazili na dubrovačkim brodovima ili na brodovima svojih sugrađana. Kada su dolazili sa Levanta ili iz Valone po pravilu se javljaju u takvoj skupini (Grci, Turci i Jevreji), ili Grci i Turci, odnosno Grci i Jevreji, te Jevreji i Turci. Ako bi se uz njih pominjali Persijanci, reč je bila u stvari o Turcima, Jevrejima i Grocima iz velikih gradova Rumelije. Za tovarе koje su dovozili iz Italije ovi trgovci plaćali su $1\frac{1}{3}$ ili $1\frac{1}{2}$ dukata tranzitne carine za balu, u koju je ulazilo više truba vunениh i svilenih tkanina. Najpre su pri ovakvim plovidbama Jevreji bili ređi, potom se sreću uz Grke i Turke, i najzad su putovali

¹⁷ HAD, *Div. canc. CIII*, 98' od 24. XI 1511.

¹⁸ *Isto*, 242 od 23. IX 1512.

¹⁹ HAD, *Mobilite XXVI*, 14' a t. od 12. I 1513.

²⁰ Giuseppe Müller, *Documenti sulle relazioni delle città toscane coll'Oriente cristiano e coi Turchi*, Firenze 1879, 341 i 355. — O taksi za izvoz svile firentinskom »eminu« (konzulu) u Valoni vid: *Isto*, 342—343.

²¹ HAD, *Cons. rog. XXXIII*, 97; 98, 98', 102, 106; 108; 117, 123.

²² HAD, *Deb. not. LXXIII*, 33 od 18. VI 1518 (fo capnicia).

²³ HAD, *Cons. min. XXXI*, 191 od 26. VIII 1513 (capnicia 300 de ferro).

sami Jevreji, koji se u dubrovačkoj građi beleže i po imenu. U nekim slučajevima izričito se kaže da su trgovci ili brodari iz Valone.²⁴ U jednoj takvoj grupi februara 1537, u kojoj su se nalazila četiri jevrejska trgovca, jedan je bio iz Beograda (verovatno: Berata), a drugi kasnije dosta poznat Valonac Anđelo Samuelov.²⁵ Na sličan način odlazili su aprila 1544. preko Dubrovnika tkanine u Valonu nekom Majku (*Maich*) Jevrejinu,²⁶ a novembra 1546. januara i novembra 1547. tkanine nekom Kajnu (*Caini*), Mojsiju Botoniju (*Moisi Bottoni*) iz Bitolja i njihovim drugovima, brodovima iz Valone.²⁷

Godine 1521. Jevreji su počeli da ulaze u aranžmane da iz valonskog kraja dovoze pšenicu u Dubrovnik. Za dug od 130 talira obavezala su se dva brata Maestro trećem Jevrejinu, avgusta te godine, da će investirati pomenuti novac u žitarice u okolini Valone, pa da će dobiti, po istovaru u Dubrovniku, delili popola sa verovnikom.²⁸

Kao i preko drugih albanskih luka, tako i preko Valone transportovan je za Italiju deo robe solunskih i drugih makedonskih Jevreja. Decembra 1532. godine, na primer, devet solunskih Jevreja koji su robu izvozili preko Valone molili su grad sv. Vlaha da im dozvoli tranzit preko dubrovačke luke uz plaćanje dažbina kao što plaćaju povlašćeni Firentinci.²⁹

Ima arhivskih beležaka 30-tih godina XVI stoleća o valonskim Jevrejima koji su zbog različitih potreba dolazili u Dubrovnik. Nekog Davida i jednog Turčina poslao je u Dubrovnik valonski sandžak-beg.³⁰ Elija iz Valone je pored jednog patraskog Jevrejina izabran, jula 1539, za arbitra u sporu između nekih Jevreja, kao što je iste godine Menahem Josifov, pored jednog Grka iz Valone i jednog iz Janjine, presuđivao spor između jednog Venecijanca i jednog stanovnika Berata.³¹ David Saul iz Valone je marta 1536. u Dubrovniku, za račun jednog Jevrejina iz Tarenta, dao jednom Krfljaninu novac i fine mletačke tkanine.³² U svakom slučaju, i u XVI veku Dubrovnik je bio jedan od poslovnih centara u kojima su delovali valonski i drugi Jevreji iz Albanije.

Dvadesetih godina počela je saradnja između Republike sv. Vlaha i valonskog Jevrejina (Aškenaza) Isaka Trinka.³³ O uslugama Isaka Trinka kao dubrovačkog konzula u pogledu nabavke žitarica Dubrovčanima postoji više beležaka u ak-

²⁴ Pomen Valone u takvim slučajevima: HAD, *Cons. rog.* XXXIV, 270' od 10. VII 1518; *Cons. rog.* XXXVI, 253 i 254 od 20. IX 1522; *Cons. rog.* XXXVIII, 10' od 27. V 1525; *Cons. rog.* XLI, 90 od 13. VII 1532.

²⁵ HAD, *Cons. rog.* XLII, 101 od 26. II 1537.

²⁶ HAD, *Cons. rog.* XLVI, 241' od 24. IV 1549.

²⁷ HAD, *Cons. rog.* XLVII, 252' [1. XI 1546], XLVIII, 6—6' [14. I 1547]; 92 [15. XI 1547]. — Kao se, bez pomena Valone, javio na dubrovačkoj carinarnici 1. 20. juna 1547 (HAD, *Cons. rog.* XLVIII, 56'). — Januara 1547. prihvaćena je u Dubrovniku molba Mojsija i drugova Jevreja da za 100 balja tkanina, dovezenih nekim valonskim brodom, plate samo 1/3 dukata po balj, ali samo u roku od četiri meseca i uz zalog u tkaninama (HAD, *Cons. rog.* XLVIII, 60—60').

²⁸ HAD, *Div. not.* CXXXVI, 44; J. Tadić, *Jevreji*, 174.

²⁹ HAD, *Cons. rog.* XLI, 149' od 23. XII 1532; J. Tadić, *Jevreji*, 66. — O karavanima iz Soluna u pravcu Carigrada, Dunava i Albanije vid.: Jos. Nehama, *n. d.*, II, 132.

³⁰ HAD, *Cons. rog.* XLIII, 161' od 16. VI 1537.

³¹ HAD, *Div. conc.* CXXV, 203; J. Tadić, *Jevreji*, 70; *Div. not.* CV 293—93' od 18. IV 1539.

³² HAD, *Div. conc.* CXXIII, 104'; J. Tadić, *Jevreji*, 67.

³³ On se, najpre maja 1523, sam ponudio da isposluje oslobođenje iz gusarskog ropstva dubrovačkih podanika koje su u vodama Monte San Anđelo (Apulija) uhvatile dva piratske breme iz Valone (HAD, *Cons. rog.* XXXVII, 66 i 57'). U to vreme u Isakove ruke došlo je sidro koje su gusari otieli sa barke nekog Kijodanina, te je Isak sidro poslao u Dubrovnik da za naknadu nađe vlasnika (HAD, *Div. not.* XCVIII, 228' od 24. I 1545). Isak se kao dubrovački konzul angažovao oko oslobođenja dvojice dubrovačkih podanika koje su Mavri zatočili na Džerbi (HAD, *Cons. rog.* XXXVIII, 202 od 15. I 1527).

tima državnih organa.³⁴ On je nesumnjivo onaj Isak Jevrejin, koga kao čoveka od velikog ugleda kod Turaka i uopšte velike vrednosti beleži u svom pismu iz Valone jedan kapetan mletačke galije 8. decembra 1520; prilikom razgovora Isak ga je obavestio o vestima koje su o turskim osvajanjima u Siriji stigle u Valonu.³⁵ Isak Trink umro je u prvoj polovini 1528. godine. Njegov sin i naslednik odmah je dvojici Dubrovčana prodao brod kojim je upravljao jedan Cavtačanin, primivši novac u Dubrovniku preko svog poslovnog partnera. Taj novac poneo je u Valonu punomoćnik Elije i Peteli Trink, kao i nekoliko dukata koje je trebalo predati Isakovom nećaku, svešteniku Anđelu.³⁶

Početakom 1534. godine kao konzul Dubrovčana u Valoni pominje se Isakov sestrić Anđelo sin Samuelov. I on se brinuo za utovar žitarica po računu Dubrovnika i za oslobađanje zarobljenih Dubrovčana u Valoni.³⁷ Rabin Anđelo Samuelov, ipak, najviše se sreće u dubrovačkoj arhivskoj građi zbog svog dugogodišnjeg poslovanja i sporova sa svojim poslovnim partnerima braćom Orsatom i Dan-Marlijom Zamanjom i Stjepom Rudom.³⁸ Nije isključeno da je sa Rudom učestvovao

³⁴ Krajem 1525. on je, zajedno sa valonskim vojvodom Alajbegom, ponudio Dubrovniku žito jednog paše sa Porte (HAD, Cons. rog. XXXVIII, 68 i 73). Kao konzul on je za Republiku platio 7.000 akči prilikom utovara žita na jedan dubrovački brod 1526. godine, jer je štetu prilikom ukrcavanja nanео lokalni vojvoda. Isaka su pritegli Turci i zato što su neki dubrovački trgovci pokušali da izbegnu plaćanje carevoga «kumerka» (carine) na tkanine koje su unosili u Albaniju (HAD, Cons. rog. XXXVIII, 193 od 22. XII 1526). U toku ekonomske 1526—27. godine neko žito kupljeno je od njega a neko od pašinog vojvode (HAD, Cons. rog. XXXVIII, 210 i 193, 187). Još u vreme žetve 1527. godine Isak je pisao dubrovačkoj vladi da je paša njemu i valonskom kadiji, inače svojim poslovnim prijateljima, poručio da Dubrovčanima treba da prodaju pšenicu koju će sakupiti; oni su tada već imali oko 2.000 suma (što je činilo 6.000 dubrovačkih stera). Šaljući jednog patricija u Valonu, dubrovačka vlada je predviđala mogućnost da se jevrejski trgovac i njegov kompanjon kadija neće držati obećanja, i verovalo se da su oni svoje žito već prodali (HAD, Lett. Lev. XX, 15—16 i 18').

³⁵ MSD XXIX (1890), 493. — Jevreji su i u drugim zgodama obavestavali Mlečane o vojno-političkoj situaciji u Otomanskom carstvu; na primer, skopski Jevreji upoznali su, februara 1530. dva Grka sa Krfa o kretanju sultanove vojske ka Krfu (MSD LIII, 1889, 71 od 6. III 1530).

³⁶ HAD, Div. not. C, 92' — 3 i 135'. — Punomoćnik je svakako takođe bio Jevrejin ili maran (Elija Manuco zvan Kurco) (HAD, Proc. not. XXI, 128 od 21. X 1528).

³⁷ Krajem 1533. godine Dubrovčani su primili od valonskog konzula teret od 150 stara prosa (HAD, Cons. rog. XLVII, 65; XLVIII, 91). Brodu Anđelovom sa 150 stara pšenice bilo je 14. februara 1534. dozvoljeno da bez carine i brodskih pristojbi uđe u dubrovačku luku (HAD, Cons. rog. XLI, 280). Prijateljstvo sa Dubrovčanima posle nekoliko godina izvrglo se u sporove. Na Anđelov zahtev neki dubrovački brod u leto 1538. godine bio je izložen nepotrebitnim izdacima (HAD, Cons. min. XXXVIII, 171'). No narednih godina poslovna saradnja je obnovljena. Oktobra 1541. Anđelo se javio u funkciji komisionara trojice dubrovačkih trgovaca; bio je dužan da trima brodovima dađe bliže određeno utovara smole i druge robe (HAD, Div. not. CVI, 178' (II, 179—179'—II, 179'—180/II)). Sast godina kasnije on je kao konzul oslobodio ropstva neke Dubrovčane koje su bile uhvatile breme severnoafričkih gusara (HAD, Div. not. CVI, 177—177'; Div. cano. CLXXXVIII, 227'; J. Tadić, Jevreji, 352). Rabin Anđelo obrazložio je 1540. godine žitni tovar jednog manjem dubrovačkom brodu, posla čega mu je dubrovačka vlada dala izvesne povlastice kod plaćanja carine na neke njegove tkanine, koje je na jednom od dubrovačkih brodova mogao preneti u Valonu (J. Tadić, Jevreji, 362). No uskoro, na molbu nekih valonskih Jevreja, prvih nedelja 1542. godine dvojica Dubrovčana zatvoreni su u Valoni (HAD, Cons. rog. XLV, 251 i 267').

³⁸ Na Anđelovu inicijativu, a intervencijom valonskog sandžak-bega, pred knezom i većem u Dubrovniku preluštan je Anđelov kompanjon u Skoplju Stjepan Ruda (HAD, Lam. polit. XI, 4; St. Antoljak, Prilog proučavanju trgovačkih veza između Dubrovnika i Skoplja u 15. i 16. stoljeću, Godišen zbornik X—XI, Skopje 1959, 66). Krajem 1542. verovatno u vezi sa Anđelovim bankrotom, jedan od Zamanja tražio je da se u Cavtatu uzapti Anđelov brod sa 40 bala sirove kože koje su slate Anđelovim poslovnim partnerima u Veneciju i Ankonu (J. Tadić, Jevreji, 362). Godine 1543. Anđelo je dugovao braći Orsatu i Dan-Marliji Zamanji i njihovom poslovnom drugu Stjepu Rudi veliku svotu od 908.556 akči. Dug je nastao na taj način što su mu Zamanje iz Dubrovnika i Ruda iz Skoplja slali razne robe da se rasproda u Valoni odnosno u Veneciji i Ankonu, a prodali su mu i dva broda, od kojih je jedan kasnije propao nedaleko od Brindizija (J. Tadić, Jevreji, 239). Izgleda da se na neke argumente pozvao i Anđelo, jer je dubrovački Senat i 1543. i 1547. godine naredivao Stjepu Rudi da radi svojih računa sa Anđelom treba lično da ode na Portu; godine 1543. Republika je odlučila da sama pošalje u Carigrad punomoćnika u Rudino ime, ako on ne bi htio ili ne bi mogao da putuje, a 1547. godine traženo je od Rude da dođe u Dubrovnik, da se obrani od optužbe Zamanja u vezi s njihovim kreditom Anđelu (HAD, Cons. rog. XLVI, 151; XLVIII, 40'). Zanimljivo je da je spor Orsata Zamanje sa Anđelom Republika kvalifikovala u uputstvu pokitsarima na Porti (8. XI 1543): kao «*di grandissima importanza*»; već i pre toga bilo je intervencija preko Carigrada da Zamanja saldira račun sa Anđelom

u izvozu žita, jer je Ruda nabavljao žito za dubrovačku opštinu, na primer, 1539—40. godine.

Na jednoj obligaciji, načinjenoj u Valoni 26. jula 1546, kojom su se trojica Dubrovčana obavezala da će rabinu Anđelu (*messe Angilo, sacerdote de Speranza*) i njegovom pomoćniku Abrahamu sinu Kainovu (*Abracha di Chain, canonico*) isplatiti 6.000 akči, što su ovi dali Davidu Belkairu za neki njihov dug, vidi se, među svedocima, deo poslovnog kruga kojim su rabin Anđelo i njegov pomoćnik bili okruženi. Tu su se od Jevreja potpisali samo Benvinisti brat Gosesov, Kres Potelov (*Cres di Poteli*) i neki Aron (*Charon*), a od hrišćana Doméniko Berenja iz Lješa, neki iz Polinjana sa titulom magister, jedan Grk iz Leče (Apulija) i dva druga Italijana.³⁹ Izgleda da je Anđelo za celo to vreme bio dubrovački konzul, jer se on tako tituliše i krajem 1547. godine, kad je iz turskog zarobljeništva trebalo osloboditi slugu dubrovačkog nadbiskupa.⁴⁰

Pedasetih godina, još za vreme Anđelovog konzulstva, Dubrovčani su se oko žitne trgovine u Valoni sukobljavali ne samo sa Mlečanima nego i sa Jevrejima, koji su od tada pokazivali veće interesovanje za hlebno zrno. Na drugim stranama, kao što je poznato, Jevreji su manje bili žitani, bilo da im je zabranjivano da prodaju proizvode osnovnih artikala hrane bilo da su se bavili unosnijim branšama.⁴¹

Iz 1551. godine, međutim, potiče najzanimljiviji podatak koji se na njega odnosi. Krajem zime te godine (29. I) Anđelo se na molbu svog rodaka, sina Isaka Trinka, obavezao da će platiti Đan-Mariji Zamanji i Stijepu Ruđi 203.750 akča, i to na taj način što će im svake godine do pune isplate u Valoni isporučivati po 85 milijara tvrde smole (računajući po 125 akči miljar). Pošto je obaveza trebalo da traje 18 godina, a on je mogao da umre, obavezale su se njegove dve kćeri odnosno stara sinagoga Jevreja (*la sinagoga vecchia con gli Hebreo d'essa*). Obavezu su, pored Anđela i njegovog rodaka Trinka, kao svedoci potpisala tri Dubrovčana, jedan Firentinac i sedam Jevreja (*Josepho figliulo di quondam Daniel Beniamin, Salamon Sarfati, Haim Reuben de Mair, Mose Stucco, Jacob Rappaelli di Trinck, Josef Argenti*).⁴² Anđelo je početkom 1557. godine umro, te su

(HAD, *Lett. Lev. XXIII*, 61). U uputstvu poklissara hercegovačkom sandžak-begu (4. IV 1544) rečeno je da je oko toga već potrošeno 7.500 akči (*Isto*, 79). Pomoć u toj stvari tražena je od poklissara i 19. aprila 1545. godine (*Isto*, 154—155'). Predmet nije zaključen ni kada se Stijepo Ruda zbog poslovanja *col Giudeo de Valona* našao u dubrovačkoj tamnici i kada su mu, marta 1549. braća Zamanja uputili protest, tražeći da tamo sredi zajedničke poslove sa Anđelom kako oni ne bi bili oštećeni (HAD, *Div. not. CX*, 75—75').

³⁹ HAD, *Div. not. CIX*, 143'—144'.

⁴⁰ HAD, *Cons. rog. XLVIII*, 98'. — U svom radu *Miho Pracatović — Pracat* (Dubrovnik 1933. 25) prof. J. Tadić još nije poznao situaciju sa rabinom Anđelom, te je napisao da je 1545. godine «neki pop Anđelo iz Valone» pozajmio Mihlu Pracatoviću 9.000 akči da sebi i drugove izbavi iz ropstva valonskog gusara Kara-Mustafe; godinu dana kasnije, septembra 1546, Pracatović je uputio u Valonu svog punomoćnika da mu spase oduzete stvari i novac i da vrati zajam Anđelu.

⁴¹ U Hamburgu i u Avinjonu, na primer, bilo je zabranjeno da se bave prodajom žita i maslinovog ulja (S. Dubnow, *Weltgeschichte*, VI, 247 i 413—414). U Lisabonu je 1506. godine navodno njihovim rasprodavanjem žita došlo do oskudice i gladi, te je narod masakrirao Jevreje, što je bio povod za njihovo isterivanje iz zemlje (*Isto*). U Veneciji su se marani u prvoj polovini XVI stoleća bavili unosnijim branšama (W. Sombart, *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, Leipzig 1911, 20).

⁴² HAD, *Div. canc. CXLVIII*, 36—37'. — Jedan Jevrej (habem — rabin) nije htio da bude svedok kad su bile u pitanju dve Anđelove kćeri, te je Zamanjin punomoćnik protestovao (*Isto*). — Obligacija iz 1551. godine imala je svoju gotovo desetogodišnju prethodnu istoriju. Anđelo Samuelov sa valonskim Jevrejima predstavljao je jednu, Zamanja drugu, a Ruda treću stranu u poslovnom društvu, koje je naročito izvozilo tvrdu smolu. Zbog svote od 348.762 akče koju su potraživale Zamanje u sporu između Zamanja i Ruđa izrečeno je, aprila 1543, arbitražno mišljenje u korist Zamanja (HAD, *Div. canc. CXXIX*, 82—86' od 3. IV 1543).

nastale komplikacije, jer su kćerke odbile da prihvate obaveze, izgovarajući se da nisu ništa nasledile. Zamanja se obratio na hahama (rabina) i ostale Jevreje sinagoge, koji su ga pozvali da im se pravda podeli pred mesnim kadijom, a zatim je jednog dana haham u ime sinagoge izjavio da se ne osećaju dužni bilo kome. O tome je tada načinjen akt, koji su kao svedoci potpisali četiri Dubrovčana i novi dubrovački konzul u Valoni, takode Jevrejin Jakob Koduto (rodom iz Ankone). U proleće 1557. kao starešina Jevreja stare sinagoge (*capo di tutti gli altri, Giudei della sinagoga vecchia*) predstavio se Josef Danielov, koji je primio Zamanjinu izjavu da će on robom obešteti bilo koga od njih; Jevreji su i tom prilikom tražili da se izide pred kadiju, ne želeći da obavežu Anđelove kćeri. Zamanja se, međutim, pozivao na alternativnu obavezu stare sinagoge, koju je označio kao »*schola verochia*« i pojedinačno na neke potpisane svedoke na obligaciji 1551. godine (Josef Danielov, Rafael Trink, Jakob Katinela, Mojsije Struk Bonsinjore) kao i na neke tada nepotpisane (pisar sinagoge *Helia Sarafali, Calm Bonsignore, Sabataj Moyse, Benvenisti Josepho, Benvenisti Belchairo*).⁴³

Navođenje stare uz svakako neku novu sinagogu pokazuje grupisanje Jevreja u Valoni sredinom i u prvoj polovini XVI veka. Staru jevrejsku opštinu (sinagogu, školu) sačinjavali su, bez sumnje, oni Jevreji koji su u Valoni živeli i pre velikog dolaska Jevreja u Valonu prvih godina XVI veka. Naziv te sinagoge bio je *Speranza* (nada), pojam veoma prisutan u životu Jevreja u dijaspori. Za razliku od tih Sefarda, u staroj opštini, tj. među Jevrejima »starosedeocima« u Valoni, moralo je sudeći prema prezimenima biti dosta Aškenaza⁴⁴ i nešto »Italijana«, uz još stariju grupaciju Jevreja u Valoni i Draču grčke kulturne tradicije. Aškenazi su od vremena sporova u drugoj deceniji pa sve do 1557. imali svoga rabina, iz poznate porodice Trink.

Slično drugim Jevrejima, i valonski Jevreji pojačali su svoje poslovne kontakte sa Dubrovnikom i preko njega sa Italijom posle rata i svete lige (1538—1540).⁴⁵

Valonski Jevreji su često, zbog pojačanog prometa, trpeli štete pri plovidbi Jadranom. Na primer, početkom 1542. su stradali kada su se, putujući iz Ankone sa tkaninama (10—12.000 škuda) na valonskoj marcilijani, sklonili od nevremena i nekih papskih galija na otok Rab; senjski uskoci, obavešteni o njihovom prispeću, napali su ih sa pet barki na spavanju, jednog su ubili na mestu a ostale su odveli kao zarobljenike u Senj, gde su ubili još tri valonska Jevreja.⁴⁶

Februara 1552. neki Turci, Grci i Jevreji iz albanskih i zapadnogričkih gradova pretrpeli su brodolom u Gružu na brodu (skirac) kojim je upravljao neki Grk. Da bi se obezbedila njihova imovina, tj. tkanine koje su dovozili iz Italije.

⁴³ HAD, *Div. canc.* CXLIH, 150—152. — Na akt kojim je posvedočeno izručivanje protesta potpisali su se trišćanci: dva Dubrovčana, jedan Kotoranin, jedan Venecijanac, jedan iz Klode i još jedan Italijan, ali ipak i dubrovački konzul Jakob Koduto (*Isto*).

⁴⁴ Aškenaz je bio, na primer, i neki Anđelo Gltfus (*Ghytphus*), koji je imao neki spor s jednim valonskim Grkom, te su 9. februara 1503. u Dubrovniku izabrali arbitre (HAD, *Div. canc.* XCVI, 138—139).

⁴⁵ J. Tadić, *Jevreji*, 139.

⁴⁶ S. Ljubić, *Commissiones et relationes venetae*, II, Zagreb 1887, 160 i 169. relacija sekretara Mletačke Republike Antonija Matel, koji je preko Trsta bio upućen u Senj od 8. VI 1542. U isto vreme uskoci su na Mljetu uhvatili jedan brod koji je plovio iz Valone, i na kojem je bilo i nekoliko turskih trgovaca. Jevreji iz Valone su verovatno bili i oni koje su uskoci opljačkali u vodama Dalmacije marta 1545 (G. Stanojević, *Jedan dokument o senjskim uskocima*, *Vesnik Vojnog muzeja JNA VI—VII*, Beograd 1962, 100, 103). — Uskoci i gusari raznih zastava ometali su i plovidbu solunskih Jevreja (I. — S. Emmanuel, *n. d.*, 235).

dubrovačka vlada je obrazovala komisiju, koja je od svih postradalih sa broda uzela izjavu. Javili su se Jevreji iz Soluna, Bitolja, Arte, Patrasa, a od valonskih Jevreja Mojsije Muhlu (*Moise Muchlu*), Jakob Isak i Abraham Salamonov (*Abraham Salamonis*).⁴⁷ Prvih dana marta valonski Jevrejin Jakob Mazaltov i jedan Jevrejin iz Soluna, u svoje ime i u ime drugih Jevreja, vlasnika tovara, obavезali su se da će platiti seljacima Lapada i Lozice po dukat i 30 dubrovačkih groša za svaku balu tkanina koju bi izvadili iz mora.⁴⁸ Verovatno u vezi s tim nastali su sporovi, tako da su valonski Jevreji Jakob Isak i Jakob Mazaltov zatražili apelaciju na jednu presudu kojom su im oduzete tkanine pod izgovorom da su krijumčarene.⁴⁹ Kasnije su se javljali još neki valonski Jevreji, verovatno oni koji nisu bili na brodu u trenutku udesa, koji su od punomoćnika kapetana grada primili svoje tkanine. To su, na primer, pored Jakoba Isakovog, bili Josif Spina i Nisim Palumbo.⁵⁰ Dva poslednja su primili vunene i svilene tkanine i brokat koji su plovili po računu drugih valonskih Jevreja — Jakoba Mace (*Mazza*) i Salomona Nazaima.⁵¹

Jedan od oštećenih u brodolomu, valonski Jevrejin Abraham Salamonov, pokazivao je osobitu sklonost da trguje staklenom robom u Albaniji. On je u roku od četiri sedmice zaključio dva ugovora sa jednim dubrovačkim staklarom i jednim dubrovačkim trgovcem da mu se izrađuju i u Albaniju donese predmeti izrbušeni od stakla; između ostalog: 6.000 pari karabela (slično koralima), koji bi se izrađivali u roku od tri godine i prodavali isključivo na prostoru od Drača do Valone, 2.000 staklenih čaša (pehara), 10.000 kandila i druge staklarije. Početni poslovni kapital dat pomenutom dubrovačkom trgovcu predstavljao je značajnu svotu od 228 dukata.⁵² Pre njega, još 1542. godine, valonski Jevrejin Elija Kurco postigao je sporazum sa dvojicom dubrovačkih staklara o plaćanju raznih izradovina od stakla, što su bili dužni da mu isporuču e Valoni u toku ugovorenih pet godina (počev od 1542); obim poslovanja iznosio je 200 dukata, i to za gotov novac, koji bi se mogao investirati u robu koju bi staklari zatražili.⁵³

Najznačajnija figura među valonskim Jevrejima s kojima su Dubrovčani radili bio je bez sumnje Jakob Koduto (*Codutto*). Njega je dubrovačko Vijeće umoljenih izabralo 19. februara 1557. za dubrovačkog konzula u Valoni.⁵⁴ Od tog vremena pa sve tamo do otprilike 1580. godine njemu se dubrovačka vlada obraćala u vezi sa svim svojim potrebama u Valoni, koje su se naročito odnosili na nabavke pšenice i prosa na velikom valonskom žitarskom tržištu i na oslobađanje dubrovačkih podanika iz ruku valonskih i drugih muslimanskih gusara. O radu Jakoba Koduta kao dubrovačkog konzula posebno će se govoriti u izdvojenom poglavlju.

⁴⁷ HAD, *Div. Canc. CXXXVI*, 189—190 od 27. II 1552.

⁴⁸ J. Tadić, *n. d.*, 235.

⁴⁹ HAD, *Cons. rog. XLII*, 218 od 23. III 1552. — Na slično preganjanje preko suda bio je, na primer, primoran i solunski Jevrejin Halm Lindes (HAD, *Div. not. CXII*, 28).

⁵⁰ HAD, *Div. Canc. CXXXVI*, 228'.

⁵¹ J. Tadić, *Jevreji*, 235.

⁵² HAD, *Div. not. CXII*, 27' i 35'—36. — Treba napomenuti da se belutak za dobijanje staklene mase u Dubrovniku još u XV veku nabavljao sa albanskih obala.

⁵³ HAD, *Div. not. CVI*, 214—214' — Staklarskom zanatu rado su se posvećivali i sami Jevreji, na primer oni u mletačkoj naseobini u Tiru u XII veku (W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, II, Leipzig 1923, 710).

⁵⁴ HAD, *Cons. rog. LIII*, 303; J. Tadić, *Jevreji*, 362.

Šezdesetih godina XVI veka nastavljeno je poslovanje valonskih Jevreja preko Dubrovnika. Neki Samuel Mojsijev imao je robu aprila 1564. godine na dubrovačkoj carinarnici koja je pokupljena posle nekog brodoloma, te je za nju, svakako u vezi sa plaćanjem carine, jemčio jedan dubrovački patricije.⁵⁵ Novembra 1563. oveća svota novca morala je biti upućena u Valonu da se otklone smetnje pri ukrcavanju žita, nastale »per Hebreum Rocham«.⁵⁶

U to vreme Lješ se potpuno razvio kao tranzitna luka za tovarne iz dublje balkanske unutrašnjosti, naročito za robu koja se iz Skoplja i velikog dela Makedonije izvozila na Zapad. Posredovanje pri utovaru na brodove i ekspediciju u Dubrovnik ili direktno u italijanska pristaništa (prvo naročito u Veneciju i Ankonu, a kasnije i u Barletu i Brindizi, već s obzirom na vrstu izvoznih artikala) obavljali su Jevreji koji su se doselili u Lješ. Jedan od njih, po imenu Abraham Pernika, držao je u svojim rukama 150 kantara vune koju je jedan dubrovački trgovac u leto 1566. godine poslao svom dubrovačkom poslovnom partneru.⁵⁷ Juna 1569. skopski Jevrejin Jakob Ergas poslao je preko Lješa za Veneciju 358 mletačkih stara pšenice.⁵⁸ Juda Koen, stanovnik Skoplja, bio je »konzul« u Lješ, gde je primao tkanine koje mu je slao punomoćnik iz Dubrovnika.⁵⁹

Sličnu funkciju počelo je da stiče i pristanište u Herceg-Novom, preko kojeg je takođe upućivana kabasta roba (*merci grosse*) iz zemalja Osmanlijskog carstva u pravcu Ankone. To i tumači pojavu Jevreja u ovom mestu.⁶⁰ Ipak, Herceg-Novi nikad ni izbliza nije stekao onaj značaj koji je imao Lješ od kraja XVI veka kao velika izvozna luka za Makedoniju i Kosovo.

U izvesnim albanskim gradovima pojavljivali bi se i pojedinci Jevreji koji su dolazili iz Dubrovnika. Tako je u proleće 1562. godine u Skadru boravio jedan dubrovački lekar Jevrejin, lečeći pre svega skadarskog sandžak-bega.⁶¹ U Skadru se beleži i Jevrejin Abraham Markos, koji je (1570) prodao neku robu jednom dubrovačkom Puciću.⁶²

Pred rat II svete lige u Dubrovniku se pojavljuje jedan dosta značajan valonski Jevrejin. Bio je Elija Katinela (čiji se brat, sin ili rođak javio u dubrovačkim aktima 1557. godine u vezi s naplatom duga rabina Anđela), kome je 17. maja 1570. u Dubrovniku neki strani trgovac uložio protest, jer mu nije predao onu vrstu svile koju je obećao; Katinela se bio obavezao da će mu predati sedam svitaka (*koleta*) sirove svile prema uzorku koji beše prethodno pokazao, za što je trebalo da primi mletačke tkanine.⁶³

Valonski Jevreji, kao i Jevreji iz drugih oblasti Otomanskog carstva, nisu smanjivali promet svoje robe preko Dubrovnika u drugoj polovini XVI stoleća.

⁵⁵ HAD, Div. not. CXVII, 48 do 29. IV 1564. — Vid. u vezi s tim i odluku u Vijeću umoljenih od 28. aprila 1564 (HAD, Cons. rog. LVII, 44).

⁵⁶ HAD, Cons. rog. LVI, 284' od 22. XI 1563.

⁵⁷ HAD, Div. canc. CLII, 152. — Osiguranje transporta te vune izvršilo je u Dubrovniku 11. septembra 1566. 14 osigurača za plovidbu u Veneciju po 3% vrednosti tereta (HAD, Naula et secur. III, 58—59).

⁵⁸ HAD, Div. canc. CLV, 67; J. Tadić, Jevreji, 147, nap. 34.

⁵⁹ HAD, Div. canc. CLII, 151 od 18. II 1567. (punomoćnik je rođak — David Koen).

⁶⁰ S. Ljubić, n. d., III (1881), 10. — Tu je dubrovački konzul takođe bio Jevrejin, Haïm Lindo; on je tražio u Dubrovniku carinsku olakšicu za robu sa Levanta na Zapad i obratno, slično povlastici dato Isaku Ergasu Abenaso (HAD, Cons. rog. LVII, 99' od 24. X 1564).

⁶¹ HAD, Cons. rog. LVI, 91 od 13. V 1562.

⁶² HAD, Div. canc. CLVI, 149—149' od 9. X 1570; S. Antoljak, n. d., 67.

⁶³ HAD, Div. canc. CLVI, 61'—62; J. Tadić, Jevreji, 150.

Pored splitskih i valonski Jevreji su bili primetno favorizovani u Veneciji, s obzirom da su postali značajni klijenti.⁶⁴

Jevreje, kao relativnu većinu valonskog stanovništva, a i druge žitelje albanskih, makedonskih i tračkih primorskih gradova, tokom XV i XVI veka počeo je uznemiravala kuga, koja je, kao i druge zaraze, znatno proređivala gradsku populaciju. Bolest je u grad ulazila iz dva pravca — sa kopna i sa brodova. U istorijskim izvorima sačuvano je nekoliko vesti koje se odnose na epidemije kuge u Valoni. U Valoni je kosila avet crne smrti 1497, kada je kuga bilo i u Makedoniji i u dalekoj Nemačkoj.⁶⁵ Valonu je obuhvatila rednja i 1510. godine, kada je ona vladala velikim delom Otomanskog carstva i kada je od kuge umro i sultan Selim.⁶⁶ U Dubrovniku se sumnjalo da je Valona zaražena i s proljeća 1557. godine.⁶⁷ Kuge je u Valoni bilo i u leto 1570. godine.⁶⁸ S proleća i u leto 1580. godine kuga je rasterala jevrejski svet u Valoni. Krajem juna stigla su iz ove luke dva dubrovačka broda krcata žitom i s posadama najvećim delom zaraženim kugom; u toku avgusta iz Valone su izbegli i poslovni ljudi preko kojih je Republika sv. Vlaha nabavljala hranu; stanje se počelo normalizovati tek koncem septembra. I toga puta zaraza je u Valonu morala doći s mora, jer je ta bolest harala i u Italiji, na primer u velikoj luci Đenovi.⁶⁹ Ovo bi bili direktni pomeni u izvorima, no epidemije je moralo biti u albanskim pristaništima mnogo češće, tačnije uvek onda kada je zaraze bilo u Makedoniji⁷⁰ i u susjednim oblastima Balkanskog poluostrva, a i kada je kuga morila Apuliju i javljala se u velikim italijanskim lukama. Moglo bi se čak pretpostavljati da je bolesti u albanskim primorskim varošima bilo svake druge godine. Zbog toga je kuga bila veoma značajna »stavka« i u životu albanskih Jevreja.

JAKOB KODUTO I DRUGI DUBROVAČKI KONZULI U VALONI IZ PORODICE KODUTO

Valona je bila jedino trgovačko središte u kojem su tokom XVI veka svi konzuli Republike sv. Vlahi bili Jevreji. Najpre je to bio Isak Trink (od maja 1523), potom njegov nećak Anđelo Samuelov (od početka 1534) i najzad (od februara 1557) Jakob Koduto, koji je ostao dubrovački konzul preko dvadeset godina.¹ Kao svom konzulu i prijatelju, štićenici sv. Vlaha obračali su mu se

⁶⁴ R. Romano, *La marine marchande vénitienne au XVIe siècle*, Les sources de l'histoire maritime en Europe du Moyen âge au XVIIIe siècle, Paris, 1962, 53 i 54.

⁶⁵ B. Hrabak, *Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima od 1450. do 1600. godine*, Istorijski glasnik, 1—2/1957, 25.

⁶⁶ MSD XXIX (1890), 343.

⁶⁷ B. Hrabak, *n. d.*, 31.

⁶⁸ HAD, *Lett. Pon.* II, 129 od 26. IX 1570.

⁶⁹ B. Hrabak, *n. d.*, 32; HAD, *Lett. Lev.* XXXIV, 26—26' od 4. IX 1580, pismo don Salvadoru Katineliju i Danielu Kodutu u Valonu.

⁷⁰ Na primer, za Solun: I. — S. Emmanuel, *n. d.*, 154—155, 156, 160, 186, 194, 203, 211—222, 230 beleži kugu 1534, 1550, 1552, 1554, 1556, 1561, 1568, 1585—1586, 1596, 1598, tačnije 30 puta u drugoj polovini XVI stoleća. — Prema jednom drugom autoru, velike zaraze bile su 1594. i 1598. godine (Jos. Nehama, *n. d.*, V, 1959, 67). — U bitoljskom kraju velika kuga zabeležena je 1548. godine (Еврейски извори на обществено-икономическото развитие на Балканските земи през XVI век, I, София 1958, 291).

¹ J. Tadić, (*Jevreji*, 362—363) navodi nešto zakasnele podatke o valonskim konzulima (1527, 1541, 1557): na jednom mestu o Isaku Trinku i za 1524. godinu (*Jevreji*, 361).

za sve svoje važnije potrebe u velikoj valonskoj luci, a u prvom redu u vezi s nabavkama žitarica i oslobađanja nekih podanika gusarskog ropstva.

Godine 1558. Jakob je obavestio dubrovačku gospodu da je vojvoda Rustem-paše spreman da im isporuči pšenicu sa hasa svoga gospodara po 50 akči za mletački star; u vezi s tim u Valonu je upućen jedan dubrovački bankijer.² Novembra 1560. promenjena je ranija odluka da se u Valonu uputi krčač sa brodom radi kupovine pšenice, te je rešeno da se konzulu u Valoni otpravi kurir, sa uputstvima kako ovaj treba da se drži u poslu oko kupovine hlebnog zrna.³ U vezi s kupovinom žitarica Kodutu je pisano i 10. septembra 1561.⁴

Juna 1562. konzulu u Valoni odgovoreno je da obavesti dubrovačku vladu o količini žita koju bi mogao da kupi (po kojoj ceni i uz kakvu monetu); postojala je i odluka da se konzul obavesti o pšenici u Epiru, ali nema beležaka da je išta u tom pravcu preduzeto.⁵ Krajem jula iste godine Jakobu Kodutu je poručeno da preuzme poslove oko kupoprodaje sa Mehmet-vojvodom po što povoljnijoj ceni i uslovima, uz dozvolu da vojvodi učini poklon i da ekspeduje lađu sa tovarom.⁶ Odmah mu je upućeno 100.000 akči za kupovinu pšenice, početkom avgusta još 1.500 škuda, a sredinom avgusta 30 dukata za darove sandžak-begu i drugim uglednim Turcima.⁷ Privredne 1562—63. godine Valona je bila glavna oblast iz koje se Dubrovnik snabdevao žitaricama. Poslove je najvećim delom vodio Koduto, iako u njega dubrovački većnici nisu imali poverenja, pošto je raznim troškovima poskupljivao cenu.⁸ Emin Valone, nešto kasnije, preko Koduta, nudio je da uz povećanu cenu daje Dubrovčanima žito; Jakob je trebalo da kupi 600 stara na osnovu hoćuma sa Porte, a 300 stara da preuzme po uvećanoj ceni od 60 akči, ako se to moglo postići.⁹

Konzul Jevrejlin je umeo da radi s Turcima. Kada je, na primer 1564—65. godine, krčač Mehničeve lade Ivan Radišić počeo odmah da deli kapare za pšenicu, te su ga valonske vojvode stale uznemiravati, Koduto je zamoljen da raščisti nastalu situaciju, što je on učinio pozajmljujući Ivanu 50 cekina.¹⁰ Početkom 1566. godine konzulu je pisano da efektuiru neku ponudu (koju je učinio pismom jednom trgovcu u Dubrovniku), te da nabavi proso, na rizik i trošak plovidbe prodavca, po 35 akči mletački star franko Dubrovnik.¹¹

Ekonomske 1568—69. godine žitarice za Dubrovnik tovarile su se jedino u Valoni, a nešto je zrnevlja odlazilo i iz Albanije preko Ucinja. Najpre je koncem

² HAD, *Lett. Lev. XXVII*, 46'—47' od 5. IX 1558. — Bankijer Bernard Jakobov je prilikom kupovine žitarica umro u Valoni, te je oktobra 1559. godine njegov brat Mato pošao u Valonu Jakobu Kodutu. [*Isto*, 208. od 3. X 1559].

³ HAD, *Cons. rog. LV*, 183 od 29. XI 1560; *Lett. Lev. XXVIII*, 104—105.

⁴ HAD, *Lett. Lev. XXVIII*, 204—205.

⁵ HAD, *Cons. rog. XLVI*, 105' od 27. VI 1562; *Lett. Lev. XXIX*, 5—5'.

⁶ HAD, *Cons. rog. LVI*, 115 od 21. VII 1562; *Lett. Lev. XXIX*, 11—11'.

⁷ HAD, *Cons. rog. XLVII*, 204', 208' i 210' od 24. VII, 7. I 14. VIII 1562; *Lett. Lev. XXIX*, 20'—21. Vtd. I: *Lett. Lev. XXIX*, 37—37' od 30. X 1568.

⁸ On je ipak za svoj trud nagrađen već 13. novembra 1562. posebnim darom, trubom atlasa (HAD, *Cons. rog. LVI*, 164).

⁹ HAD, *Cons. rog. LVI*, 164, 186—188; *Lett. Lev. XXIX*, 61—61' od 10. I 1563. — Slanje akči Jakobu septembra 1562. godine: *Cons. min. XLVI*, 220'.

¹⁰ HAD, *Cons. rog. XLVII*, 201; *Lett. Lev. XXIX*, 192—193, 255'—256, 263. — Jedno vrlo poverljivo pismo Republika je uputila Jakobu pod potpisom Ivana Rad. Alegretova (HAD, *Sent. rog. II*, 99' od 23. XI 1564).

¹¹ Trebalo je da kupi do 3.000 stara, uz naplatu u cekinima i sultanskim dukatima, po kursu od 60 akči za dukat (HAD, *Lett. Lev. XXX*, 88—88' od 27. I 1566). Pisano mu je i u jesen 1565. godine (*Lett. Lev. XXX*, 55 od 27. X 1565).

avgusta pisano konzulu Jakobu da za dubrovačku Opštinu kupi 5.000 stara pšenice za po 50 akči mletački star položen na brod, računajući na njegove veze sa vojvodama Mehmed-paše Sokolovića.¹² Meseca septembra saznalo se u Dubrovniku da je mletački konzul u Valoni kupio dobrog žita po 50 akči, te se dubrovačka vlada nije složila sa cenom od 55 akči, sumnjajući da ih preduzimljivi Jevrejin potkrada. Koduto je najzad sklopio s vojvodom Mehmed-paše pogodbu na 5.000 stara za po 50 akči mletački star, ali je 600 stara prosa mnogo preplatilo. Početkom novembra poručeno mu je da kupi 300—400 stara prosa, ako se bude našlo po 25 akči star, kao i daljih 300 stara pšenice, plaćajući po 50 akči star.¹³ Mesec dana kasnije dodato je ranijoj ceni za pšenicu tri akče da bi mogla da se zaključi pogodba, a naloženo mu je da kupi 2.000 stara prosa po 32 akče star dovezen u Dubrovnik i 200 stara boba po 55 akči pod istim uslovima.¹⁴ Marta meseca 1569. Koduto je utovario 240 mletačkih stara pšenice po računu Alije, vojvode Mehmed-paše Sokolovića, na brod jednog pravoslavnog Valonca za Dubrovnik; ovom brodaru je isplaćen u korist vojvode i dodatak na troškove, u visini od tri akče za star.¹⁵

Početkom naredne privredne godine, sredinom jula 1569. odlučeno je da se preko valonskog konzula kupi 5.000 stara pšenice i da *nava* (lađa) Beribaka dovuče taj teret. Uskoro su u Valonu otpremijene i *nava* Gučetića (za 165 kola), *nava* Marka Ivanova iz Trstenog (za 130 kola) i *nava* Ivana Cvjetkova sa Lopuda (za 400 kola). Žito je preko konzula kupovano od raznih vlasnika, pa i od vojvoda kapudan-paše. Poslednjih dana 1569. godine Kodutu je upućeno 5.150 talira i 140 dukata u akčama.¹⁶

U novoj privrednoj 1570—71. godini valonski konzul je najpre nagrađen sa 60 talira i odmah je zadužen da krcaču pomogne da pod povoljnim uslovima kupi pšenicu.¹⁷ U vezi sa drugim utovarom hlebnog zrna u Valoni, oktobra 1570, u odsustvu krcača pisano je konzulu.¹⁸ Njemu je pisano i početkom februara 1571. zbog prisustva mletačkih galija u vodama Valone, a pred slanje brodova po žito.¹⁹

Septembra 1571. valonskom konzulu je isplaćeno 190 cekina i 200 talira, što je potrošeno da bi se otklonile smetnje nastale u vezi sa pšenicom, koja je za Dubrovnik kupljena pa potom smeštena u magacine.²⁰ Početkom 1572. godine

¹² Tovar je trebalo da putuje na rizik prodavca, a za vozarinu trebalo je iz te svote rezervisati 7 akči za mletački star; isplata je trebalo da bude u talirima, po 40 akči za talir (HAD, *Cons. rog. LIX*, 37 od 24. VIII 1568). Vid. i: *Isto*, 29; *Lett. Lev. XXX*, 235—236.

¹³ HAD, *Cons. rog. LIX*, 38'; *Lett. Lev. XXX*, 235—236, 243—244'.

¹⁴ HAD, *Cons. rog. LIX*, 60—60' (neusvojeni predlog za prosu bio je: samo 30 akča), 64, 86; *Lett. Lev. XIX*, 248—248', 249'; *Deb. pro Com. IV*, 18'—20, 20'—21. — Jakob Koduto je podneo račun na 2.795 akči troškova oko kupovine žita, što je prihvaćeno na sednici Malog vijeća (HAD, *Cons. min. XLVIII*, 42, od 11. XII 1568).

¹⁵ HAD, *Cons. min. XLIX*, 81' od 4. IV 1569; *Lett. Lev. XXX*, 271—271'.

¹⁶ HAD, *Cons. min. XLIX*, 168.

¹⁷ HAD, *Cons. rog. LX*, 49 od 28. VIII 1570; vid. i: *Cons. rog. LX*, 8 od 23. V 1570 (ovlašćenje providnicima Grada da sastave pismo J. Kodutu).

¹⁸ HAD, *Cons. rog. LX*, 70 od 21. X 1570.

¹⁹ *Isto*, 109 od 5. II 1571; HAD, *Lett. Pon. II*, 152 od 9. II 1571; *Lett. Lev. XXXI*, 15—16' od 19. II 1571.

²⁰ HAD, *Cons. min. L*, 105 od 24. IX 1571.

Koduto je nekoliko meseci boravio u Dubrovniku, a u Valoni ga je zamenjivao brat Abraham.²¹ Tom prilikom su činovnici Republike pregledali neke zajedničke račune još iz godine 1562. i 1563. Vlada je tada (22. aprila 1572), da bi se odužila svom konzulu za usluge koje je učinio Republici, darovala Koduta sa 200 talira.²² Za isplatu nekog žita nabavljenog u proleće 1572. od valonskog emina Kodutu su po nalogu dubrovačke vlade, poznati trgovci u Skoplju Pucići uputili 53.590 akči.²³

Prepiska u vezi s kupovinom cerealiya nastavila se i u jesen 1572. godine.²⁴

Februara 1575. za troškove oko slanja kurira iz Valone u Dubrovnik u vremenu od 10. septembra 1557. do 20. septembra 1574. Kodutu je isplaćeno 4.165 akči.²⁵ Prilikom jedne kupovine žitarica u Valoni krcaču je skrenuta pažnja da radije kupi od privatnih lica ili bar od sultanovog hasa, jer konzul Jevrejin povlađuje Turcima. Kodutov kurir prispeo je u Dubrovnik sredinom jula 1576. godine.²⁶

Marta 1578. od valonskog konzula traženo je da naplati neki dug od 300 talira, s tim da isplata bude bilo u novcu bilo u pšenici ili prosu.²⁷ Tokom cele 1579. godine, tj. od 5. februara 1579. do 20. januara 1580, Jakobu Kodutu je poslato pet pisama sa uputstvima oko poslova za koje je Republika bila zainteresovana u Valoni.²⁸ Na osnovu jednog od njegovih pisama, sredinom marta 1579. normirana je kupovna cena pšenice u Valoni na 60 akči star. I godinu dana kasnije, 13. februara 1580, dubrovačka gospoda su odlučila da se naloži Jakobu da zaključi pogodbu na 100 muti pšenice po ceni od 60 akči dubrovački star, utovar u brod, sa svim troškovima.²⁹ Poslednji kuriri koje je Jakob Koduto poslao iz Valone stigli su u Dubrovnik prvih dana marta.³⁰ To je ujedno i poslednje javljanje ovoga vrednog dubrovačkog konzula u arhivskim knjigama. Već u jesen 1580. Grad sv. Vlaha obratio se Salvadoru Katineliju i Danijelu Kodutu.³¹

Jedan od stalnih poslova dubrovačkih konzula u Valoni bilo je oslobađanje od ropstva dubrovačkih podanika pa i drugih hrišćana, naročito iz Italije. Valona je u to vreme bila pravi trg roblja, koje su dovozili u svoju matičnu luku pre svega valonski a potom i drugi muslimanski gusari. Još je rabin Anđelo Samuelov

²¹ HAD, *Div. canc. CLVII*, 52'—53; J. Tadić, *Jevreji*, 363.

²² HAD, *Cons. rog. LXI*, 61, 69, 71', 72'—73; J. Tadić, *Jevreji*, 363.

²³ HAD, *Lett. Lev. XXXII*, 23'—24 od 25. III 1572.

²⁴ *Isto*, 74 od 23. IX 1572.

²⁵ HAD, *Cons. rog. LXII*, 355; *Cons. min. LII*, 204 od 5. II 1574.

²⁶ HAD, *Cons. min. LIII*, 78' od 18. VII 1576.

²⁷ HAD, *Lett. Lev. XXXIII*, 142'—143 od 13. III 1578.

²⁸ *Isto*, 168'—169 (od 5. II), 181'—182 (od 17. III), 195'—196 (od 26. V), 243'—244 (od 23. XI), 267'—267' (od 20. I 1580).

²⁹ HAD, *Cons. rog. LXV*, 169'.

³⁰ HAD, *Cons. min. LV*, 21' od 3. III 1580. — Vid. i: V. Vinaver, *Dubrovačko-albanski odnosi krajem XVI veka*, Anali Histojskog Instituta JAZU u Dubrovniku, I, Dubrovnik 1952, 214.

³¹ HAD, *Lett. Lev. XXXIV*, 44—46' (od 14. X 1580) i 50'—51 (11. XI 1580).

Aniel oslobađao 1539. nekog Španca (zarobljenog na putovanju iz Herceg-Novog za Apuliju) a 1541. i 1547. godine neke Dubrovčane u Valoni i Alžiru.³² Te agente je vrlo predano pa i često obavljao i Jakob Koduto.

Novembra 1561. Jakobu je poslan Portin hoćum, po kojem se Dubrovčani nisu mogli zadržati u ropstvu. Nekoliko dana kasnije on je zamoljen da potrebna uputstva glasniku koji je pošao da oslobađa zarobljene Dubrovčane u logoru Preveze.³³ Jakobu je, septembra 1562, poverena i stvar oslobađanja nave Sorkočevića, koju su oteli gusarske bireme u Prevezi.³⁴ U jesen 1568. on je poslao jednog čauša da pođe jednom hodži i ishodi preuzimanje zadržane dubrovačke žitne lade.³⁵

Godine 1571. dopalo je turskog ropstva pet ljudi sa ostrva Lastova. U Valoni, gde su smešteni, radio je na njihovom oslobađanju konzul Jakob i njegov brat Abraham. Dva sveštenika sa Lastova pozajmila su nešto novca od Zbora popova u Dubrovniku da oslobode svoje parohijane, ali dobijena svota nije bila dovoljna. Stoga je Abraham dao oveću sumu svoga novca, oslobodio pomenutu petoricu i uputio ih kućama. Lastovljani su se obavezali da će vratiti Abrahamovom bratu Jakobu pozajmljen novac.³⁶ Slično je bilo i naredne godine. Kada su u Valonu dospeli neki zarobljeni Dubrovčani, dubrovačka vlada je, 22. septembra 1572, odlučila da oslobodenje svojih podanika izdejstvuje preko Koduta, uz trošak od 40 talira za svakog zarobljenika. Kodutu su, februara 1573, priznati neki troškovi koje je morao načiniti darujući Kara-Hasana, zapovednika valonskih levanta. Avgusta 1574. dubrovačka vlada je rešila da konzul Jakob može potrošiti za otkup dubrovačkih robova svaku svotu, jer je trebalo da bude isplaćena iz legata Dubrovčana osnovanog za tu svrhu.³⁷

Avgusta 1576. renegat Murat iz Valone uhvatio je mnoge dubrovačke podanike i pretvorio ih u robove. Zbog toga je još jednom dubrovačka vlada morala da moli svog valonskog konzula da poradi da njeni podanici budu vraćeni a valonske levante kažnjene.³⁸ Jula 1579. konzul je javio Dubrovniku da je neka robinja iz Ankone, za koju je dobio nalog iz Dubrovnika da je oslobodi, hitno pošla jednim brodom iz Kjudje, pošto je prethodno za nju isplaćeno sto talira.³⁹

Jakob Koduto svršavao je i različite druge poslove. Januara 1564. on je, na primer, garantovao da će za 15 dana natovariti na jedan dubrovački brod 200 miljara šišarki (*valonea*) za istovar u Ankoni.⁴⁰ Novembra 1571. dubrovačka vlada priznala je Jakobu trošak od 100 akči, plaćenih glasniku koga je uputio iz Valone u Skoplje.⁴¹ Treba pretpostaviti da je obaveštavao tamošnje dubrovačke

³² HAD, *Div. canc. CXXVI*, 111' i *Cons. rog. XLV*, 191'; *XLVIII*, 98 i 98'; J. Tadić, *Jevreji*, 351—352.

³³ HAD, *Cons. rog. LVI*, 30 i 35 od 22. XI i 1. XII 1561.

³⁴ HAD, *Cons. min. XLVI*, 218 od 11. IX 1562. — Septembra 1563. Jakob je dobio nalog od jednog svog partnera iz Dubrovnika da oslobodi ropstva u Valoni dubrovačkog kožuhara Miha Pavlova (HAD, *Div. not. CXVII*, 13). Krajem 1567. Jakob je pokušavao da oslobodi ropstva »nevernika« petoricu Paštrovića (HAD, *Div. canc. CLIII*, 78'—79 od 22. I 1568).

³⁵ HAD, *Cons. rog. LVIII*, 50—50'.

³⁶ HAD, *Div. canc. CLVII*, 5, 52'—53 i 55; *Div. canc. CLIX*, 154—154'; J. Tadić, *Jevreji*, 353—354.

³⁷ HAD, *Cons. rog. LXI*, 139; *LXII*, 21, 47, 262'; J. Tadić, *Jevreji*, 354.

³⁸ HAD, *Lett. Lev. XXXIII*, 51—52 od 28. VIII 1570.

³⁹ HAD, *Acta SMM XVI s.*, № 433. VI, br. 2, iz Valone 29. VI 1579.

⁴⁰ HAD, *Naul. et Secur. I*, 106'—107 od 19. I 1564.

⁴¹ HAD, *Cons. rog. LX*, 215.

trgovce o kakvoj važnoj novosti, koju je dalje trebalo dostaviti u Dubrovnik, jer je neposredna veza morem između Valone i Dubrovnika bila onemogućena posle bitke kod Lepanta (7. X 1571).⁴² Jakob je ponekad bio inicijativan u odnosu na Dubrovnik kao centar meničnog saobraćaja. Na primer, 10. marta 1573. trasirao je vladi u Dubrovniku menicu na 345 talira, s tim da se isplate Jevrejnu Jakobu Maci (*Mazza*).⁴³ Ponekad je davao, na zahtev dubrovačke vlade, i obaveštenja o kretanju pojedinih lica; 17. septembra 1578. javio je o nekom licu koje je pre 15—20 dana otišlo iz Valone u Bitolj, gde su tragovi o daljem kretanju zagubljeni.⁴⁴

Ne postoje arhivske vesti o tome ko je preuzeo konzulsku dužnost posle smrti Jakoba Koduta. Izvesno je da su se Dubrovčani obraćali već 1580. godine Jakobovom sinu Danijelu. Od njega je vlada tražila i avgusta 1581. da je obavesti o žetvi žita i o njegovoj ceni, pozivajući ga da joj pomogne u dobavi i izvozu pšenice i prosa.⁴⁵ Danijel se izričito pominje kao konzul 1584. god., a i kasnije 1594, 1604. i 1606. godine.⁴⁶ Postoje kopije nekih pisama dubrovačke vlade kojima se ona obraćala ovom svom konzulu oko nabavke žita i zbog nekih drugih poslova, sve do 1624. godine.⁴⁷ Ipak, Danijel nije postao konzul neposredno posle očeve smrti, jer se Dubrovniku u pogledu konzulskih poslova obraćaju njih trojica iz Valone — Jevreji Salvatore Katinela i Danijel, kao i dubrovački građanin Miho Bart. Đini.⁴⁸

Kao i otac mu, Danijel Koduto je mnogo učinio na oslobađanju Dubrovčana turskog ropstva. Kad je on boravio u Dubrovniku, 1581. godine, ugovorili su sa njim (14. jula) dvojica Dubrovčana da oslobodi turskog ropstva nekog Petra Ivanova iz Slanog, za koga je morao potrošiti 28 škuda.⁴⁹ Danijel je spasao i u Dubrovnik dovezao brod (*mariciljanu*) jednog Trogirana, koji su Turci uzaptili; oko ovoga je nastao spor, jer Trogirani nisu hteli da plati 350 talira za troškove.⁴⁹ Preko Danijela, kao svog sinovca, intervenisao je i Mihael Koduto, žitelj Ankone, da se dvojica zanatlija iz Loreta oslobode ropstva u Valoni.⁵⁰ Na Danijela se dubrovačka vlada obratila i novembra 1612, moleći ga da nekoga pošalje u Santa Mauru da se raspita o sudbini 80 ljudi s ostrva Koločepa, koje su turski gusari poveli sobom u ropstvo; kasnije (1614) je oko oslobađanja ovih obočana mnogo potrošio, jer su bili prebačeni u severnu Afriku.⁵¹ Danijelu se vlada ponovo obra-

⁴² J. Tadić, *Jevreji*, 363.

⁴³ HAD, *Cons. rog.* LXII, 46° od 2. IV 1573.

⁴⁴ HAD, *Acta SMM XVI s.*, № 433, VI, br. 1.

⁴⁵ HAD, *Lett. Lev.* XXXVII, 226° od 19. VIII 1591. — J. Tadić, (*Jevreji*, 364) nije bilo poznato da je Danijel bio sin Jakoba, nego je pretpostavljao samo da je reč o srodničkoj vazl.

⁴⁶ HAD, *Div. cano.* CLXXII, 99 od 10. XII 1584; *Cons. rog.* LXXIII, 188; *Div. not.* CXXVII, 174°; *Div. for.* XIV, 235; *Div. for.* XII, 257—58 od 13. VIII 1604; J. Tadić, *Jevreji*, 356, 363—64.

⁴⁷ HAD, *XLII*, 11—11°, 30, 152; 224, 272 [Dubrovački Jevrejin David Koen poslao mu je preko kurira pismo za Patras; *XLIII*, 21 [rutinsko pismo da bi obaveštavao dubrovačku gospodu], 43 i 45 (odgovor u vezi s ponudnim žitom Sinan-paše), 96°, 103, 109 (sve da šalje političke informacije), 148 i 242 (Dubrovnik obaveštava Koduta o prolasku mletačke flote sa Korčula na Krk, za obaveštenje o kretanju flote sa Krfa), 245 (oko pšenice iz valonskog kraja); XIV, 46°; J. Tadić, *Jevreji*, 364; *Cons. rog.* LXXXI, 188 (prepisak); LXXXII, 187 (prepisak) LXXXV, 257 (darivanja); LXXXI, 160 (poklon); *Cons. min.* LXVIII, 50° (kurir) 101° (isplata tekućih troškova).

⁴⁸ HAD, *Div. cano.* CLXV, 43—43°; J. Tadić, *Jevreji*, 356.

⁴⁹ HAD, *Div. not.* CXXVII, 174°; J. Tadić, *Jevreji*, 356. — Prepska oko oslobađanja dubrovačkog broda sa apuljskim uljem, koji je od strane valonskih brodova uhvaćen na putu iz Brindizija. *Lett. Lev.* XLIII, 140, 143°, 147°, 151°; *XLIV*, 140,—41 (od 18. III 1627, obrećanje Zaklijeljevom sinu Abrahamu, koji treba da nasledi oca i u odanosti prema Dubrovniku).

⁵⁰ HAD, *Div. not.* CXXVI, 27° od 17. XII 1591.

⁵¹ HAD, *Lett. Lev.* XLII, 157; J. Tadić, *Jevreji*, 357 i 364.

tila meseca jula 1618. da oslobodi iz ropstva jednog čoveka sa Lapada, koga su takođe gusari odveli.⁵²

Danijel Koduto je svršavao i druge poslove. Novembra 1614. vlada iz Dubrovnika mu je, posredstvom posebnog glasnika, dostavila pismo dubrovačkog Jevrejina Davida Koena da ga prosledi nekom u Patras; preporučeno mu je da stvar odmah obavi, jer je bila reč o nekim važnim poslovima, u kojima su bili zainteresovani i neka dubrovačka vlastela i trgovci.⁵³

Dvadeset prvog avgusta 1627. Vijeće umoljenih u Dubrovniku izabralo je za konzula u Valoni Zahariju Gracijana,⁵⁴ Jevrejina poreklom takođe iz Italije. Izgleda da on nije dugo vršio poverenu mu dužnost, jer se dubrovačka vlada već 1633. obratila Josifu Maestru, trgovcu u Valoni, za neke poslove koje su dotad obavljali konzuli. Izgleda da je Maestro bio iz poznate porodice dubrovačkih Jevreja.⁵⁵ Od januara 1637. dubrovački konzul u Valoni bio je Anđelo Koduto. Njemu se dubrovačka vlada obraćala sve do 1646. godine, moleći ga za manje usluge.⁵⁶ Dakle, Dubrovčani su se opet orijentisali na pripadnika porodice Koduto.

DALJI INTENZIVNI RAZVITAK TRGOVINE ALBANSKIH JEVIJEJA OD LEPANTSKE BITKE (1571) DO PRVIH DECENIJA XVII VEKA

Čim je izbio rat oko Kipra između Venecije i Otomanskog carstva, prekinute su direktne trgovinske veze između ove dve države. Time su osobito bili pogodeni Jevreji iz Turske, u prvom redu oni iz albanskih luka, preko kojih je išao znatni deo trgovačkog prometa iz Turske za Italiju. Posle velike hrišćanske pobede kod Lepanta (7. X 1571) loš postupak prema Jevrejima u Veneciji još više se pogoršao; Sinjorija je donela odluku (14. XII 1571) da u roku od dve godine svi Jevreji moraju napustiti Veneciju. Mlečanima je naročito smetalo što su Jevreji držali veći deo prometa Venecije sa Levantom¹, a i njihova delatnost u papskoj luci Ankoni, koja se razvila u veliku uvoznu luku za robu sa Balkana.² Do ovog velikog planiranog iseljavanja Jevreja nije došlo, ali ima dokumenata da su se grupe jevrejskih trgovaca tokom kiparskog rata, čak pre lepantske bitke, preseljavali preko neutralnog Dubrovnika u Tursku.³ Pomenuti rat je ipak samo privremeno zaustavio dalje napredovanje Jevreja Otomanskog carstva. Štaviše, od 80-ih godina XVI stoleća Jevreji se i u samom Dubrovniku ponovo javljaju, i to u još većem broju; tada je znatno porasla celokupna njihova poslovna delatnost, i jevrejski trgovci s raznih strana, a naročito iz južnoalbanskih gradova, sve više su se pojavljivali u jadranskim lukama.⁴ Poslednjih decenija XVI veka

⁵² HAD, *Lett. Lev.* XLIII, 148; J. Tadić, *Jevreji*, 357.

⁵³ HAD, *Lett. Lev.* XLII, 277.

⁵⁴ HAD, *Cons. rog.* XC, 167; J. Tadić, *Jevreji*, 364.

⁵⁵ J. Tadić, *Jevreji*, 364.

⁵⁶ HAD, *Lett. Lev.* XLVII, 114—115, 224; XLVIII, 203—204; XLIX, 134—135; J. Tadić, *Jevreji*, 364.

¹ Giuseppe Cappelletti, *Storia della Repubblica di Venezia*, IX, Venezia, 143 (navodi iz mletačkog dekreta od 26. VI 1541). — O Jevrejima u Veneciji vid.: Isto, 118—157.

² J. Tadić, *Iz istorije Jevreja u jugoistočnoj Evropi*, Jevrejski almanah 1959—1960, 13—14 i 15 separata

³ HAD, *Cons. rog.* LX, 174 od 25. VII 1571.

⁴ J. Tadić, *Jevreji*, 20.

albanski Jevreji vodili su živu posredničku trgovinu između Albanije i Italije, pri čemu su često stupali u ortačke odnose sa Grcima pa i Turcima i, razume se, sa svojim saplemenicima u samom Dubrovniku.⁵ Od dubrovačkih Jevreja najznačajniji poslovni kontakt sa Jevrejima u Valoni i sa onima koji su ukrcavali robu u Lješū i Draču uspostavio je Salamon Oef, koji je punih 30 godina (sve do otprilike 1606. godine) osiguravao svoje istovernike i za njih obavljao sve ostale poslove u dubrovačkom tranzitnom centru.⁶

Pored porodice Koduto, javljaju se kao poslovno jaki i pripadnici dve druge grane iz porodice Katinela, čiji su neki članovi radili sa Jakobom. U proleće 1572. godine pominje se Elija Katinela, kada je neku kupoprodaju vina u Dubrovniku obavio za jednog valonskog Grka⁷ i kao nosilac meničnog mesta u Valoni, jer je na njega trasirana menica Republike na 12.000 akči za kupovinu žita. Pomenut je i Salvatore Katinela (1581). Osamdesetih godina XVI veka javljaju se Abraham Katinela iz Valone i Mojsije Katinela iz Venecije (i to u vezi s uterivanjem novca neke jevrejske zaostavštine od jednog dubrovačkog pomorca.⁸ Od valonskih Jevreja koji su se 70-ih godina aktivirali preko dubrovačke službe osiguranja broskog tovara, treba zabeležiti Davida i Natała Trink⁹, Abrahama¹⁰ a 80-ih godina Samuela¹¹ i Salomona Trink¹² verovatno unuke nekada velikog valonskog trgovca Isaka Trinka. I njihov potomak Menahem Trink bavio se (1640) izvozom koža u Veneciju i druge preko Dubrovnika.¹³

Stiču svojim sugrađanima, dubrovačkim konzulima, i mnogi valonski Jevreji prihvatili su se humane dužnosti posredovanja u Valoni kod otkupljivanja zarobljenih Dubrovčana. Natan Trink je prihvatio da za 150 svojih škuda otkupi i dovede u Dubrovnik jednog Ankonjanina, koga je preuzeo od Turaka valonski Jevrejin Abraham Beno.¹⁴ Početkom 1573. godine valonski Jevrejin Jakob Saso doveo je u Dubrovnik dvojicu Italijana iz Mačerate; on je to, izgleda, radio poslovno a ne iz karitativnih pobuda, jer se sa oslobođenicima nije mogao pogoditi u pogledu troškova. Jakob Saso je početkom marta iste godine primio veću svotu novca da oslobodi ropstva nekog Italijana, po zanimanju oficira.¹⁵ Na intervenciju jevrejskog konzula iz Dubrovnika valonski Jevrejin Salamon Vital oslobodio je iz ruku jednog valonskog Turčina jednog Italijana, koji se obavezao da će 200 cekina uputiti dubrovačkom jevrejskom konzulu.¹⁶ Krajem proleća 1589. godine Mojsije Aron, valonski Jevrejin, otkupio je za 110 cekina jednog Šibenčanina, koji je u dubrovačkoj kancelariji izjavio da je Mojsijev dužnik.¹⁷ Jedan valonski Jevrejin otkupio je od Turaka brod jednog Trogirana; oko namirivanja troškova

⁵ V. Vinaver, n. d., 214.

⁶ J. Tadić, *Jevreji*, 328.

⁷ HAD, *Div. canc. CLVII*, 119' od 7. V 1572; *Cons. min. L, 3'* od 6. XI 1570; J. Tadić, *Jevreji*, 154, 155.

⁸ HAD, *Div. not. CXXIV*, 137—38 od 12. IX 1588.

⁹ HAD, *Naut. et secur. X*, 49—50 od 4. VIII 1573 (kordovan Natała na plovidbi iz Dubrovnika u Ankonu); *XII*, 29—30 od 20. VIII 1577 (vunene tkanine Davida iz Dubrovnika u Lješ); XXXIX, 94—95' (7. VI 1599, 7 bala koža, zajedno sa Florom de Veleodom, za Veneciju).

¹⁰ HAD, *Div. canc. CLVII*, 20 i 24'—25; J. Tadić, *Jevreji*, 153.

¹¹ HAD, *Div. canc. CLXXV*, 26' at (9. IV 1587, prima crvac iz Ankone).

¹² HAD, *Div. canc. CXXIV*, 5 at (10. VIII 1588, prima tkanine iz Venecije).

¹³ J. Tadić, *Jevreji*, 340.

¹⁴ HAD, *Div. canc. CLVII*, 123'; J. Tadić, *Jevreji*, 354.

¹⁵ HAD, *Div. canc. CLVIII*, 31' i 58'; J. Tadić, *Jevreji*, 354.

¹⁶ HAD, *Div. not. CXXIII*, 84'—85 od 7. VI 1585; J. Tadić, *Jevreji*, 356.

¹⁷ HAD, *Div. canc. CLXXVIII*, 56'—57 od 19. VI 1589.

došlo je do spora, koji je rešavan u Dubrovniku 1594. godine.¹⁸ Neki dalmatinski plemići oslobođeni su u Valoni preko Jakoba Gracijana¹⁹

Posle godine 1580. umro je u Valoni rabin Jakob Albelda, ranije rabin u Arti, otac jednog poznatog lekara koji je vodio prepisku sa velikim literatom iz Soluna, Davidom Benvenistijem.²⁰

Iz porodice Koduta posebno treba pomenuti Jakovljevo brata Abrahama, trgovca u Lješuu i Valoni. On se javlja u dubrovačkim dokumentima početkom 1577. godine, kada je obavestio dubrovačku gospodu o mogućnostima kupovine cerealiija u Lješuu.²¹ Preko Lješa, odnosno Abrahama, slati su i kuriri iz Valone ili u Valonu i Drač, a Abraham je slao u Dubrovnik i vlastite kurire; za ove troškove Abraham je posebno bio obeštećen.²² U jesen 1578. za račun poznatog dubrovačkog trgovca u Novom Pazaru Alojza Djiljati utovarilo je u brod za Dubrovnik glednu rudu, svakako iz rudnika Kosova.²³

U poslovnom prometu sa Dubrovnikom 80-ih i 90-ih godina bio je aktivan i treći član porodice Koduto — Danijel, sin Jakobov. Kao i njegov otac, on je u proleće 1581. godine ukrcavao pšenicu na jednu dubrovačku lađu u Valoni.²⁴ Dubrovački krcači žita u Valoni, iako su na njegove usluge bili upućeni, po nalogu svoje vlade imali su da čuvaju poslovne tajne od Koduta, jer je bio naklonjen lokalnim vojvodama pri utvrđivanju cena.²⁵ Uostalom, u Dubrovniku su uopšte valonske Jevreje smatrali turskim uhadama kod zaključivanja žitnih kupovina.²⁶ Godine 1589. Danijel Koduto se prvi put javio kao izvoznik svile,²⁷ čime će se kasnije mnogo više baviti. Nešto kasnije (1600), preko svog kompanjona u Dubrovniku (Abrahama Abenuna), on je ugovorio trampu dvopeka za karizeje i druge tkanine.²⁸

Početkom 80-ih godina (1582) Mojsije Aron sa dva valonska muslimana natovario je na jednu dubrovačku navu (lađu) u Valoni veliku količinu smole (598 miljara), plativši 1.194 talira prevoznine (što je iznosilo 15% vrednosti ove smole prodate u Dubrovniku), te trampio smolu za tkanine.²⁹ Mojsije Aron je inače bio brodovlasnik jednu svoju saeciju (od 70 kola nosivosti) prodao je preko svog poslovnog agenta u Dubrovniku, primivši mesto novca karizeje. Pored agenta i poslovnih prijatelja Mojsije je u Gradu sv. Vlaha imao i ovlašćenog punomoćnika.³⁰

¹⁸ HAD, *Div. not.* CXXVII, 174' od 23. VIII. 1594.

¹⁹ HAD, *Div. ctn.* CLXXXVII, 72—72' od 2. XII 1597.

²⁰ I. — S. Emmanuel, n. d., 186. — U Dubrovniku su, jula 1597, ukrcavali tkanine za Valonu i predstavnici sinagoge (HAD, *Naul. et secur.* XXXVI, 22—23); izgleda da je to bila sefardska sinagoga.

²¹ HAD, *Lett. Lev.* XXXIII, 75—75' od 11. III 1577.

²² HAD, *Cons. min.* LV, 21', 49, 64, 64', 91, 111, 129, 167; LVI, 44' od 3. III, 13. V, 18. V, 11. VII, 14. X, 27. XI 1580, 4. I, 13. IV 1581, 31. III I 18. V 1582.

²³ HAD, *Naul. et secur.* XII, 99' 8101 od 6. XI 1578.

²⁴ HAD, *Cons. min.* LV, 183 od 17. V 1581. — Za troškove oko toga i za slanje skoroteče u Dubrovnik bio je obeštećen (*Isto*, 196 od 26. VI 1581). — Uz dva Dubrovčana Danijel je garantovao za identitet jednog valonskog Grka (*Div. not.* CXXVIII, 145 od 2. I 1597), što znači da se tada bavio u Dubrovniku.

²⁵ HAD, *Lett. Lev.* XXXVI, 126 od 18. XII 1588.

²⁶ *Isto*, 46' od 28. VIII 1587.

²⁷ HAD, *Naul. et secur.* XXIV, 223', 225 od 18. VIII 1589.

²⁸ HAD, *Div. ctn.* CLXXXVIII, 172—173 od 31. I 1600.

²⁹ HAD, *Div. not.* CXXII, 114—115.

³⁰ HAD, *Div. ctn.* CLXXIV, 126—26' at. (15. XII 1576, agent Aron Esaija, za njega su radili i dubrovački meštari Valonac Jani Teodori i Abraham Benun; dubrovački kupac tražio je hudežet o kupoprodaji od valonskog kadije na turskom ili jevrejskom jeziku). — Za punomoćnika u Dubrovniku 7. II 1590. postavio je Abrahama Benuna (*Proc. not.* XXVIII, 153).

Od 70-ih godina veoma se aktivirala lješka luka, naročito za izvoz vune, kože, gledne rude i sličnih proizvoda balkanskih zemalja pod osmanlijskom vlašću, te su se Jevreji odmah našli u pomenutoj pristaništu. I neki valonski Jevreji počeli su da uključuju Lješ u svoju poslovnu mrežu. U Lješ u se ukrcavala u brodove (ponekad i brodove Turaka) i koža sofijjskih,³¹ skopskih,³² i bitoljskih³³ Jevreja, po pravilu isključivo za plovidbu u Ankonu. Jedan kartular robe koju je ukrcao jedan Jevrej u Lješ u jesen 1588. godine na jedan peraštinski brod za Ankonu uverljivo pokazuje promet espapa jevrejskih trgovaca iz Makedonije preko Lješa: tu je bilo kordovana iz Bitolja, fine skopske vune, robe arbanaskih trgovaca muslimana, gledne rude (svakako iz rudnika kosovskog basena), a pomenuto je desetak jevrejskih trgovaca, neki i iz Ankone.³⁴ U to doba Ankona igra veoma važnu ulogu u povezivanju balkanskog i italijanskog tržišta, upravo posredstvom Jevreja.³⁵ Roba iz Ankone i Venecije, s druge strane, stizala je u Lješ, i taj promet su regulisali punomoćnici u Dubrovniku.³⁶

Ukrcavanje robe balkanskih Jevreja u Lješ obavljali su lješki Jevreji, bilo da su tu bili stalni stanovnici, kao na primer Isak Kobes,³⁷ bilo da su se privremeno nastanjivali, došavši iz Valone (na primer Abraham Koduto) ili iz Skoplja.³⁸ Slično je na lješkoj skali bilo i 80-ih godina, kada se kao krcači pojavljuju Salomon Kobes,³⁹ (verovatno brat ili rođak Isaka Kobesa), Jošua Josiel⁴⁰ i David Dortel⁴¹. Preko jevrejskih poslovnih krugova iz Dubrovnika osiguravale su se kože i kamelot (kamilje krzno) skopskih Turaka, koji su preko Lješa upućivani ankonskim Jevrejima.⁴² Veze skopske čaršije sa ankonskim Jevrejima preko Dubrovnika mogu se videti iz sledeće činjenice: dva rabina i jedan rabinov sin, rodom iz Kostura (jugozapadna Makedonija) a naseljeni u Skoplju, ovlastili su 1580. godine jednog ankonskog Jevrejina da u Anconi i drugim mestima može uterivati njihove tražbine.⁴³

Pri povratku iz Italije preko Dubrovnika u Albaniju, Jevreji su obično pogađali plovidbu do Lješa, na primer Mojsije Aron februara 1592. na brodu (*karamu-*

³¹ HAD, *Naul. et secur.* XI, 89—90 i 194—95 (1577. godine).

³² Skopski Jevrej in Salomon Baruhijel, na primer, 18. avgusta 1578. preko svog agenta, Jevrejina u Dubrovniku, osigurao je 300 govedih koža nekog Grka koje je Abraham Koduto ukrcao na brod droškog Turčina Pervan-rajsa za plovidbu u Ankonu (HAD, *Naul. et secur.* XI, 23—24').

³³ HAD, *Naul. et secur.* XII, 27'—28' (20. VIII 1578, Isak Saso iz Bitolja).

³⁴ HAD, *Div. canc.* CLXXVII, 11 at od 1. IX 1588.

³⁵ Vid.: I. — S. Emmanuel, n. d., 164—65 (na više mesta); S. Anselmi, *Venezia, Ragusa, Ancona tra Cinque e Seicento*, Ancona 1969, 47—48; Jean Delumeau, *Un pont de l'Orient e Occidente: Ancona nel Cinquecento*, Quaderni storici XIII, Ancona 1970; И. Сакъзов, Търговията на България с Анкона през 16 и 17 в. по нови извори, Известията на Историческото дружество, кн. IX, София 1929, 6.

³⁶ HAD, *Proc. not.* XXIV, 161'—62' (29. V 1576, roba Kalna Longoa iz Venecije u Lješ, osiguranje u Dubrovniku izvršio je Cida Trojias, koji je pokrenuo i neplatu nastale štete); XXV, 39—39' (18. VI 1577, David Cide, punomoćnik ankonskog plemića Stefana Beninkaze uteruje 300 škuda za bale kordovana koje je trebalo da isporuču pomorac Mate Petrovi).

³⁷ HAD, *Naul. et secur.* XI, 41—43 (4. IX 1578, osiguranje broda Pervan-rajsa za plovidbu Lješ — Ankona — Lješ preko agenta Jevrejina u Dubrovniku); XI, 36—37' (19. II 1577, ukrcavanje voska kordovana za Jevrejina Samuela Albahera, čiji je brat Abraham izvršio osiguranje u Dubrovniku).

³⁸ HAD, *Naul. et secur.* XII, 23'—24' od 18. VIII 1578. (utovar koža skopskog Jevrejina izvršio Abraham Koduto), 27'—28' (20. VIII 1578, utovar koža bitoljskog Jevrejina izvršio Samuel Sarfatino).

³⁹ HAD, *Naul. et secur.* XXI, 175'—176 od 10. III 1587.

⁴⁰ Isto, XXIII, 14—15 (29. II 1588, utovar 200 dubrovačkih koža za Ankonu na karamusal Albanca Mengoa St. Zgure).

⁴¹ Isto, XXV, 122'—124' (26. VI 1580, 1.109 koža iz Varne za Ankonu na brodu Domenika Reste Zvire po računu Naamana, sina Abrahama Abenuna, i Kamica d'Ortare).

⁴² HAD, *Div. canc.* CLXXIV, 138—39 od 27. VI 1586.

⁴³ J. Tadić, *Jevreji*, 199. — Da bi pospešila taj transport balkanskih Jevreja, dubrovačka vlada je odlukom od 5. maja 1582. smanjila prevoznu carinu (K. Vojnović, *Carinski sustav Dubrovačke Republike*. RAD JAZU 129, Zagreb 1896, 140).

sali) sa Mitilene (Lezbos).⁴⁴ Lješ je bio glavno utovarno pristanište za kordovan (čak i valonskih trgovaca) i ostalih koža za pravac: Ankona pa i Venecija; tako je Juda Kavalier, avgusta 1593, na marcilijanu nekog Nemca iz Ankone ukrcao po računu 12 jevrejskih firmi 14.690 komada kordovana (belog, crnog i crvenog) i montonina za Samuela Suriela u Ankoni, a dve godine docnije utovario je za neke Jevreje (Moša, Jakob i Estruk Benvenisti, Isak Peso, Aron i Jakob Hazan) preko 4.000 koža.⁴⁵ Pomenuti Mojsije Aron iz Valone i sam je imao brod, na kojem je prevezio robu, svoju i tuđu.⁴⁶ Taj brod (*Dobra sreća*, od 4.500 mletačkih stara nosivosti) Mojsije je februara 1592. prodao jednom Dubrovčaninu za 500 talira.⁴⁷ Plaćanje prevoznih usluga za Valonu 1591. godine, čak i u slučaju dubrovačkih brodovlasnika, podešavalo se prema cenama koje su se plaćale na brodu Mojsija Arona.⁴⁸

Podizanje Lješa kao izvozne luke dublje unutrašnjosti Balkanskog poluostrva, naročito Makedonije, u vezi je naročito sa rascvatom trgovine ne samo skopskih nego osobito i solunskih Jevreja. Već počevši od 1535. godine okretni Marani su aktivirali sve pravce trgovinskog prometa iz Soluna, pa i onaj vrlo važan koji je vodio u jadranske luke. Može se reći da je upravo njihovim radom ponovo stekla značaj saobraćajne arterije stara *Via Egnatia*⁴⁹, samo s napomenom da je tu važnost u to vreme imala zbog svog privrednog tranzita, a ne kao ranije, u antičko doba, kad je služila pre svega kao vojni drum. Na jadranskoj obali najpre je ishodišna luka postao Lješ, a tek jačanjem prometa, od 90-ih godina, i Drač.

Posle Jude Koena, jevrejskog »konzula« u Lješu pred izbijanje rata II svete lige, sredinom 80-ih godina na toj dužnosti nalazio se Juda Kavalier.⁵⁰ Ne samo ti konzuli, nego i drugi Jevreji u Lješu odlično su živeli sa predstavnicima osmanlijskih vlasti; jedan katolik iz Lješa pisao je, na primer, krajem 1599. godine svom prijatelju u Dubrovniku da je dukadinski sandžak-beg postao »sin Baruhielov«.⁵¹ Dobri odnosi sa lokalnim vlastima karakteristični su za jevrejske trgovce i u drugim sredinama čak i mnogo kasnije.

Na lješkoj skali valonski Jevreji beležili su svoje prisustvo već zato što su bili »faktori« solunskih i drugih makedonskih jevrejskih naseobina. Poslovni agenti ili predstavnici velikih solunskih firmi najčešće su bili Jevreji koji su iz Italije, posebno Ankone (od godine 1556), došli u Valonu tokom XVI veka. Oni su dobro znali italijanski, tada poslovni jezik Sredozemlja, bili su upućeni u poslovne i druge običaje Italije, i u toj zemlji su ostavili prijatelje, rođake i znance, te su bili najpogodniji i najkvalifikovaniji da obavljaju poslove transakcije.⁵² U samoj Valoni uticaj Soluna se veoma osećao, tu su objavljivane odluke solunskih rabina i uopšte se pazilo na držanje istovernika u jevrejskoj balkanskoj metropoli. S jed-

⁴⁴ HAD, *Div. canc.* CLXXXII, 18. od 19. II 1892.

⁴⁵ HAD, *Div. for.* I, 278–79¹ (29. XII 1597), 285¹–59 (16. XII 1597).

⁴⁶ HAD, *Div. canc.* CLXXXII, 3¹ od 10. I 1592. J. Tadić, *Jevreji*, 227, bel. 6.

⁴⁷ HAD, *Div. not.* CXXVI, 52–52¹; J. Tadić, *Jevreji*, 227. — U Dubrovniku je nekoliko nedelja ranije imao poslovnih teškoća. Jer mu je sekvestrovana roba koju je držao kod dvojice Dubrovčana (*Div. canc.* CLXXXIII, 8. od 23. I 1592).

⁴⁸ HAD, *Neul. et secur.* XXVII, 171–72 od 18. XII 1591.

⁴⁹ Jos. Nehama, *n. d.*, IV, 61–62, 76–77.

⁵⁰ Sreće se kao svedok na jednom aktu lješke geruzije od 20. VI 1586. Izdatom jednom skopskom Turčinu; traži čovek je takođe Jevrejin, Josef Oziel (HAD, *Div. canc.* CLXXIV, 38–38¹ od 2. XI 1586).

⁵¹ HAD, *Div. for.* IX, 109¹.

⁵² Jos. Nehama, *n. d.*, IV, 89 i 90–91; V, 174.

nom odlukom valonski i patraski Jevreji su se naročito mogli složiti — sa odlukom o bojkotu Ankone zbog gonjenja pape Pavla IV, sredinom 50-ih godina XVI veka.⁵³

Sa izbijanjem tursko-austrijskog rata 1593. povećan je promet preko Lješa, a potom i preko Drača. Kože za Ankonu transportovao je 1593. godine Isak Saso,⁵⁴ verovatno valonski Jevrejin. I deset godina kasnije *kordovan* (kozja koža) se nalazio na vrhu izvozne liste lješke luke.⁵⁵ U isto vreme, preko Dubrovnika, stizale su u Lješ tkanine iz Italije.⁵⁶ Slično je bilo i sa Dračem, samo s tim što je u poslednjoj poludeceniji XVI veka ova luka više služila kao uvozna (vunene i svilene tkanine, hartija) nego izvozna.⁵⁷ Od 1601. godine preko Drača više su se transportovali koža i proizvodi od kože (*kordovan*, torbice) ili druga roba (aba i sl.) a manje su tu stizale tkanine sa Zapada. Utovar se vršio za Jevreje iz raznih balkanskih gradova (jedan se beleži sa nadimkom *Adami*, tj. Persijanac), no već 1607—1608. godine pripadnici valonskih porodica su se ugnezdili i u ovom pristaništu.⁵⁸

Godina 1593. uticala je i na poslovanje Jevreja u samoj Valoni. Kao i drugi poslovni ljudi, i poznati Danijel Koduto je počev od te godine počeo u Dubrovniku da osigurava robu koju je iz Valone slao u Dubrovnik i dalje, kao i tkanine koje je preko Dubrovnika primao u Valoni.⁵⁹ Ponekad je robu u Valoni ili u Dubrovniku tovario u kompaniji sa valonskim Jevrejinom Arahamom.⁶⁰ Jednom je u Dubrovniku, zajedno sa Isakom Gracijanom, utovarilo na brod 16 sanduka šećera (u vrednosti od 1.200 talira) za Veneciju.⁶¹ Radeći zajedno sa Isakom Aronom, preko Dubrovnika transportovao je u Ankonu razne vrste kože (jagnjeće, govede, bivolje).⁶² Ipak, izvoz svile za Ankonu i Veneciju bio je karakteristični vid poslovanja Danijela Koduta 1595—1596. godine; pri tome se zapaža i to da se u tim poslovima uvek udruživao sa drugim jevrejskim trgovcima—Mojsijem Elijinim i Ermiamom Ardorm.⁶³ Iz Valone je nešto kasnije (1607) izvezio preko Dubrovnika raznovrsnu robu i Danijelov stric Abraham, i on zajedno s drugim istovernicima,⁶⁴ možda i on zato što mu je nedostajalo sredstava za veće izvozne operacije.

Iz valonske porodice Trink krajem XVI i prvih godina XVII stoleća pojavljuje se u dubrovačkim arhivskim knjigama samo Salamon Trink, i to sam ili, jednom, u društvu Kreskasa Koena, odnosno jednom sa Koenom i Sabatajem Arahamom; i on je odvezio *kordovan* i druge kože, tvrdu smolu i druge sirovine iz Valone, a u Dubrovniku (i verovatno dalje u Italiji) poručivao vunene i svilene tkanine,

⁵³ Isto, IV, 108—9. — O bojkotu Ankone vid.: Isto, IV, 95—121.

⁵⁴ HAD, *Naul. et secur.* XXIX, 149—51 i 166—67' od 19. do 21. VII 1593.

⁵⁵ HAD, *Naul. et secur.* XLIV, 249—50 od 18. VII 1603. (za Veneciju).

⁵⁶ HAD, *Naul. et secur.* XXXVIII, 248—49 od 22. IV 1594.

⁵⁷ HAD, *Naul. et secur.* XXXVI, 63—65 (5. V 1595); XXXVIII, 234—35 (13. VIII 1588); XXXVIII, 26—27' (12. X 1598).

⁵⁸ HAD, *Naul. et secur.* XLII, 87—88' i 88'—90 (28. III 1601), 91—92 (29. III 1601); XLIII, 12'—13' (28. VIII 1601), 246—47 (24. IV 1602); XLV, 94—95 (30. I 1604, za Lješ ili Drač); XLVIII, 73—73' (28. VI 1607, Jeremija Arah), 222 (23. VI 1608, Joša Lunel).

⁵⁹ HAD, *Naul. et secur.* XXIX, 329—30 (9. VII 1593); XXX, 143—48 (9. I 1595; XXXI, 65'—67' (5. V 1595).

⁶⁰ HAD, *Naul. et secur.* XXX, 147—48 (9. I 1595); XXXV, 14' 15' (3. I 1957).

⁶¹ HAD, *Naul. et secur.* XXXIII, 213—15 od 16. VI 1596.

⁶² HAD, *Naul. et secur.* XXX, 244—45' od 20. II 1595.

⁶³ HAD, *Naul. et secur.* XXIX, 87—88 (18. V 1595); XXXIII, 5'—7 (14. II 1596); XXXIV, 54'—56 (1. VIII 1596).

⁶⁴ HAD, *Naul. et secur.* XLVIII, 11' od 29. I 1607

atlas i druge manufakturne proizvode; u Valonu je slao i metalni novac italijanskih moneta.⁶⁵

Porodica Arah dala je u pomenuto vreme više uglednih trgovaca. Jeremija je, pored ostalog izvezio kordovan u Ankonu, a uvezio iz Dubrovnika atlas, u to vreme u modi, i crvac. U jednom transportu radio je zajedno sa Abrahamom Kodutom a u nekom drugom sa Isakom i Jakobom Gracijano.⁶⁸ Slično je izvezio i uvezio i poslovno snažniji Sabataj Arah (iz Berata!), radeći ponekad sa Isakom i Jakobom Gracijano, kao i rođakom Jeremijom.⁶⁷

Bila su tri trgovca: Gracijano Isak (Elijin), Jakob i Abraham. Za njih je karakteristično da su obično radili udvoje, i to Isak sa Jakobom⁶⁸ i Isak sa Abrahamom⁶⁹ izvozeći kordovan u Ankonu (i ponekad u Veneciju) i uvozeći tkanine i jagnjeća krzna.⁷⁰

Pomenuti Kreskas Koen radio je ili sam ili u kompaniji, na primer sa Isakom Straka⁷¹, Jakobom Benvenistijem⁷² ili Davidom Venturom, pri čemu je utovar

⁶⁵ HAD, *Naut. et secur.* XXX, 162–63' (9. I 1595); XXXV, 235–35' (2. VII 1597); XXXVII, 111'–13 (30. IV 1598, sa K. Koenom i S. Arahom); XXXVIII, 96–98 (30. XII 1598); XXX, i/k, 116–17 (18. VI 1599, sa K. Koenom); 128–29 (25. VI 1599, 2 svitka svile, za Veneciju); 139–40' (24. I 1599, 97 govadih koža, za Ankonu); XL, 18'–19' (6. X 1599) i 212–12' (24. III 1599); XLII, 132'–33' (2. V 1601) (214–15 (14. VII 1601, svitak svile, za Ankonu); XLIX, 68' (17. II 1609); L 42' (25. XI 1612); XXXVII, 185–86 (1. VII 1598, 699 kordovana ukrasnih za Ankonu); 219–20' (17. VII 1598, 880 kordovana i 170 montonina, za Ankonu); XLI, 16'–17' (25. V 1600, 7 bala koža za Ankonu). Ukravane u Dubrovniku obavljao je uvek Salomon Oef.

⁶⁶ HAD, *Naut. et secur.* XXXI, 171–72' (1. VII 1595, sa Sabatajem Arahom, 3.040 komada kordovana, za Ankonu); XXXIII, 228–29, (26. VI 1596, 1.360 kordovana za Ankonu); XXXIV, 258–59 (16. XII 1596, 258 kordovana, za Ankonu); XXXV, 2'–3 (2. I 1597, sa Isakom Jan. Gracijanom, 226–27 (29. II 1597, crvac), 232–233 (2. VII 1597); XXXVII, 28–29 (28. II 1598, sa Sabatajem Arahom, atlas XXXVIII, 64'–65' (10. XII 1598); XXXIX, 148'–49' (2. VII 1599); XLII, 96–97' (13. IV 1601, sa Sabatajem Arahom, 1.210 montonina, za Ankonu); 145' (17. V 1601), 188–89 (18. VI 1601, 7 bala kordovana, za Ankonu); 238–39 (4. V 1601); XLIII, 36–37' (4. IX 1601, 700 kordovana, za Ankonu); 69'–70' 23. X 1611, sa Abrahamom Kodutom), 86–87 (7. XI 1601, 704 kordovana, za Ankonu); XLIV, 58'–59' 12. VIII 1602, atlas).

⁶⁷ HAD, *Naut. et secur.* XII 83'–84' (3. XI 1579, svila, za Veneciju XXVIII, 78'–80 (1. VI 1592, 12 bala kordovana, za Ankonu); 80–82 (1. VI 1592, 8 bala kordovana, za Ankonu); 116–17' (23. VII 1592, 10 1/2 bala kordovana, za Ankonu); XXXI, 223–25 (1. VII 1595, 1.555 kordovana, za Ankonu); XXXIV, 35–36' (28. VII 1596, atlas); 111'–13'; XXX, 50'–51' (23. I 1597), 259–60 (26. VI 1597, 5 bala kordovana, za Ankonu); XXXVI, 53'–54' (7. VIII 1597, 7 bala kordovana, za Ankonu); 80'–81' 2. IX 1597), 107'–9' (2. XI 1597); XXXVII, 233'–34 (13. III 1598, sa Gracijanom, atlas); XXXVIII, 68–67 (10. XII 1598); XXXIX, 73'–74' (27. V 1599, 800 kordovana, za Ankonu) 102'–3' (8. VII 1598, 400 kordovana, za Veneciju); 132'–33 (24. VI 1599, 10 bala kordovana, za Ankonu) 186–87 (6. VIII 1599, 560 kordovana i 100 montonina, za Ankonu); XLI, 11–12 (24. V 1600, 9 bala koža, za Ankonu); 102–3 (7. VIII 1600, 19 bala kordovana, za Ankonu, sa slnom Jeremijom); XLII, 96–97' (3. IV 1601, 1.210 montonina, za Ankonu); 235–36' (19. VII 1601, 1.680 kordovana, za Ankonu).

⁶⁸ HAD, *Naut. et secur.* XXXVI, 137'–38' (17. X 1597, jagnjeća krzna iz Dubrovnika), 72–73 (29. VIII 1597, ukrcavanje za anekskog Jevrejina Isaka Pesoa i Davida Venturu); XXXVII, 2–3 (3. I 1598, sa Samuelom de Luisom i Jeremijom Arahom, atlas i jagnjeća krzna, iz Dubrovnika u Valonu) 68'–69' (18. VI 1598, i sa Samuelom Lunelom, 3.000 kordovana, za Ankonu); XXXIX, 97'–98' (8. VI 1599, 1.075 kordovana za Veneciju); 98'–99' (8. VI 1599, i sa Samuelom Lunelom, 1.782 kordovana, za Veneciju); 101–2 (8. VI 1599, samo Isak, 560 kordovana, za Veneciju); XL, 252–53 (27. IV 1600); XLIII, 35–36 (4. IX 1601, samo Isak, 360 kordovana i 376 montonina, za Ankonu); 292–93 (17. IV 1602); XLIV, 42'43' (19. VII 1602); J. Tadić, *Jevreji*, 172.

⁶⁹ HAD, *Naut. et secur.* XXX, 149–50 (9. I 1595, sa Nuriem Salomonom i samuelom Lurielom); XXXIII, 78–79 (1. IV 1596); XXXIV, 110'–111 (12. IX 1596); XXXV, 38'–40 (14. I 1597). — Sam Isak ukrcao je robu u Valoni (XXXIV, 110'–112 (12. IX 1596)).

⁷⁰ HAD, *Naut. et secur.* XXXIII, 134'–35 (2. V 1598, 415 kordovana, za Ankonu); 229'–30' (26. VI 1595, 6 bala kordovana, za Ankonu); XXXV, 177'–78 (9. V 1597, 800 litara voska, za Veneciju); 158–76 (2. VI 1599, bala kordovana i svitak svile za Veneciju); 181'–83 (6. VIII 1599, 1.700 kordovana, za Ankonu); 225–26 (29. VI 1597); 231–32 (2. VII 1597); XXXVIII, 67'–68; (10. XII 1598); XL, 200'–1 (17. III 1600); XLI, 103–4' (7. VIII 1600, 5 bala kordovana, za Ankonu); XLII, 133'–34' (4. V 1601); 191'–92' (20. VI 1601, 1.000 kordovana, za Ankonu); 237–38 (19. VII 1601); XLIII, 32–33' (4. IX 1601, 990 kordovana i 30 montonina); XLIV, 32–33; (4. VII 1607) i 56–57 (17. VIII 1602).

⁷¹ HAD, *Naut. et secur.* XXX, 165–166' (svila za Dubrovnik).

⁷² HAD, *Naut. et secur.* XXXII, 58–59 (29. I 1597, sa Emliahom Hazanom); XLI, 172'–74' (20. IX 1600, 4 bala kordovana, za Ankonu).

koža (i ponekad svile i voska u Valoni obavljao Jakob Benvenisti.⁷³

Braća David i Mojsije Jahja poslovali su zajedno,⁷⁴ ali je Mojsije imao i odvojen konto, pokazujući afinitet za robu sa Levanta, mada je ipak najčešće trgovao kožama.⁷⁵

U porodici Hazan nekolicina su aktivno poslovali u Valoni ili preko nje — Aron, koji je uglavnom izvezio kordovan,⁷⁶ Juda⁷⁷, Mojsije Abrahamov⁷⁸ i braća Jakob i Isak.⁷⁹ Toj grani velike porodice Hazan verovatno je pripadao i Elišah.⁸⁰

Slično je bilo i sa porodicom Benvenisti, koja po svojoj prilici cela i nije živela u Valoni. Estruk Benvenisti živio je u Kosturu, ali je robu izvezio u Dubrovnik i dovezio iz njega preko Valone.⁸¹ Njegovi sinovi Mojsije i David su po pravilu zajedno poslovali, i to ne samo preko Valone nego i preko Drača,⁸² a Jakob se nje mešao sa braćom, nego tražio druge partnere;⁸³ međutim, i David⁸⁴

⁷³ HAD, *Naul. et secur.* XXXII, 58—59 [29. I 1597]; XXXII, 174—75 [20. V 1596, tri svitka indiga i jedna tabla kamelota, za Veneciju].

⁷⁴ HAD, *Naul. et secur.* XXXV, 6—7 [2. I 1597, 10 svitka »grane«, tri svitka indiga i dva svitka za-čina], 9—11 [2. I 1597, 8 svitaka »grane« i svitak indiga, za Veneciju], 44 [21. I 1597, 6 table kamelota, za Veneciju], 97—98 [17. III 1597, 3 svitka indiga i začina, za Ankonu], 98—99 [17. III 1597, dva svitka svile, za Veneciju], 133—33' [11. IV 1598, čilimi i indigo], 240—42 [6. VI 1597, indigo], 249—49' [19. VI 1597, dva svitka indiga i jedna bala čilimova, za Veneciju], 250' [bala čilimova, dva svitka indiga, dve table kamelota, za Ankonu]; XXXVI, 36'—37' [30. VIII 1597, 5 svitka indiga, za Ankonu].

⁷⁵ HAD, *Naul. et secur.* XXX, 130 [3. I 1595, tri bale kordovana, za Veneciju]; XXXIII, 62—63 [20. III 1596, indigo]; XXXIV, 166'—67 [23. X 1596, biber]; XXXVI, 214—15 [16. XII 1597, bala kordovana, za Ankonu], 223—24' [19. XII 1597, tri bale kamelota, za Veneciju]; XXXVII, 72—73 [12. III 1598, svitak karanfilića, za skopskog trgovca Mojsija Bitona]; XXXIX, 12—13 [7. V 1599, svitak šafrana, za Veneciju], 50—51 [18. V 1599, sa Abrahamom Tolijem, 10 bala kordovana i montonina, za Veneciju], 242—43 [13. IX 1599, 800 kordovana i 200 montonina, za Veneciju]. U početnom stadiju poslovanja uz braću se javljaju i dve žene: XXVIII, 260—62 [David i doña Vilida Jahja, 5 svitaka biber]: XXXII, 133'—34 [18. XII 1592, David, Mojsije i Amelide Jahja, 8 tabli kamelota, za Veneciju].

⁷⁶ HAD, *Naul. et secur.* XXXIV, 189 [31. X 1596, kordovan]; XXXVII, 163—64 [8. VI 1598, kordovan], 215—16 [17. VII 1598, 600 kordovana, za Ankonu]; XXXIX, 135—36 [24. VI 1599, 380 kordovana i 390 kordovana, za Ankonu]; XLI, 104—5 [50 bala kordovana, 7. VII 1600, za Ankonu], 177—78 [22. IX 1600, 800 kordovana, za Ankonu], 202—2' [9. XI 1600, 50 kordovana i 43 montonine, za Ankonu]; XLII, 105—6 [6. IX 1601], 189—90 [8. VI 1601, 540 kordovana, za Ankonu]; XLIII, 12'—13' [20. VIII 1601, sa Isakom Pesom iz Ankrone, kordovan].

⁷⁷ HAD, *Naul. et secur.* XXXV, 230—31' [2. VII 1598], 258—59 [26. VI 1597, 9 bala kordovana, za Ankonu]; XLIV, 48—49 [sa Jošuem de Lunelom]. U jednom slučaju [25. VI 1596, *Naul. et secur.* XXXII, 217—19] on je, radeći za braću Benvenisti, preko Salamona Oefa izvršio neko osiguranje koža iz Dubrovnika za Ankonu.

⁷⁸ HAD, *Naul. et secur.* XXXVI, 51—52 [7. VIII 1597, 12 bala kože, za Ankonu]; XLI, 84—85 [28. VII 1600, kordovan].

⁷⁹ HAD, *Naul. et secur.* XXXIV, 113—15 [12. IX 1596, zajedno sa Aronom Hazanom, Isakom Venturom i dvojicom Benvenisti — Abrahamom i Mojsijem]; XXXV, 196—97 [16. V 1597, 7 bala kordovana, za Ankonu]. Poslovanje Jakoba i Abrahama: *Naul. et secur.* XXXI, 213—14 [24. VII 1595, 4 bale kordovana, za Ankonu].

⁸⁰ HAD, *Naul. et secur.* XXXV, 197—98 [16. V 1597, bala koža za Ankonu]; XLI, 173—176 [22. IX 1600, 4 bale kordovana, za Ankonu]; XLII, 218—19 [14. VII 1601, sa Koenom Kreskasom, za Ankonu].

⁸¹ HAD, *Naul. et secur.* XXXVII, 1—2 [5. I 1598], 161—62' [8. VI 1598], 212—13 [17. VII 1598, 634 kordovana, za Ankonu]; XXXVIII, 224—25 [30. III 1599], 251—53 [26. IV 1599, sa sinom Jakobom]; XXXIX, 72—73' [27. V 1597, 300 kordovana, za Ankonu], 38—39 [14. VI 1599, 300 kordovana, za Ankonu], 75—76' [27. V 1599, 300 kordovana, za Ankonu], 147—48' [24. VII 1599], 187—88' [6. VIII 1599, 1.200 kordovana, za Ankonu].

⁸² HAD, *Naul. et secur.* XXXIX, 113—114' [18. VI 1599]; XLI, 85—86 [28. VII 1600]; 178—79 [22. IX 1600, 600 kordovana, za Ankonu], 204—85' [9. XI 1600, 570 kordovana, za Ankonu]; XLII, 97—98' [4. IV 1601, Drač — Venecija]; XLIII, 17—18 [20. VIII 1601, kordovan i svila, preko Drača].

⁸³ HAD, *Naul. et secur.* XXXV, 125—26' [31. III 1597, robu u Valoni ukrcao je Davidu Kabilju], 5—6 [2. I 1597, ukrcao robu u Valoni za Davida Kabilju], 126'—127' [31. III 1597, ukrcao robu u Valoni Dimu Nikolinom], 229—30 [2. VII 1597]; XLI, 39—40 [14. VI 1600], 100'—1' [17. VIII 1600, 5 bala kordovana za Ankonu], 188—89 [6. VIII 1599, 277 kordovana, za Ankonu], 205—19 [9. XI 1600, 480 kordovana za Ankonu]; XLIII, 19—19 [20. VIII 1601, kordovan], 198—99 [8. IV 1602, sa Jakobom Bendanonom]. Sa braćom Mojsijem i jednim dubrovačkim kompanijom osigurao je Majra Benvenisti na tablu kamelota za Ankonu (*Naul. et secur.* XL, 240—0' od 14. IV 1600).

⁸⁴ HAD, *Naul. et secur.* XXXVI, 209—11 [15. XII 1597, 4 table kamelota, za Ankonu]. XXXIX, 93—94 [7. VI 1599, dve bale kordovana, za Ankonu].

i Mojsije⁸⁵ su radili i posebno. Gotovo potpuno samostalan prema njima bio je Abraham Benvenisti.⁸⁶ Izgleda da su Abraham, Estruk i Mojsije Baruhov bili stričevići, koji su ponekad radili i zajedno.⁸⁷ Verovatno unuk jednoga od pomenutih članova porodice Benvenisti bio je Benvenisti koji se prvi put javlja maja 1607. izvozom kordovana.⁸⁸ Izvesne veze s pomenutim članovima porodice Benvenisti održavao je i Mair⁸⁹, dok je Josef bio sasvim po strani.⁹⁰

U porodici Maca takođe je bilo nekoliko trgovaca: braća Jakob i Juda Samuelovi,⁹¹ Benvenisti⁹² i Sabataj.⁹³ Mojsijevi, stričevići Sabataj Jakobov⁹⁴ i Sabataj Judin⁹⁵ pa i neki *Sabatai Geutre Mazza*⁹⁶ i najzad Jakob Isakov Maca⁹⁷ i Kain Maca,⁹⁸ Istrija⁹⁹ i Izrael Maca¹⁰⁰. Članovi te porodice bili su poslovno povezani uglavnom sa Venecijom, i izvozili pre svega kordovan.

⁸⁵ HAD, *Naul. et secur.* XXXIII, 133–34' [1050 kordovana, za Ankonu]; XXXV, 195'–6 (6 bala kordovana, za Ankonu); XXXVII, 183–84 (1. VII 1598. sa Abrahamom i Majrom Baruhovim, 800 kordovana, za Ankonu), 216'–17' (17. VII 1598, 1.100 kordovana za Ankonu); XXXVIII, 26'–27' (12. X 1598); XXXIX, 75–76 (27. V 1599, za Ankonu), 134–35 (24. VI 1598, 840 kordovana i 43 govede kože, zajedno sa Isakom Pesom iz Ankone), 78'–80 (27. V 1599, 204 kože, za Ankonu), 190–91 (6. VIII 1599, 460 kordovana i 8 montonina, za Ankonu); XLI, 37'–38 (kordovan i montonine, za Ankonu), 86'–87 (22. IX 1600, 1.894 kordovana, za Ankonu); XLIII, 13'–14' (20. VIII 1601, sa Isakom Pesom i Benvenistom Mojsijevim, kordovan, preko Drača), 229'–30 (17. IV 1602, zajedno sa Isakom Pesom iz Ankone kordovan).

⁸⁶ HAD, *Naul. et secur.* XXXII, 233–34 (26. I 1596, 4 bale kordovana, zajedno sa Isakom Pesom iz Ankone, kordovan); XXXIII, 108–9 (22. V 1596, 4 bale kordovana, za Veneciju); XXXIV, 22'–23' (17. VII 1596, svila za Ankonu), 225–56 (12. XII 1596, kordovan i montonine za Ankonu); XXXV, 58–59 (29. I 1597, sa Kreskasom Koenom i Davidom Venturom); XXXVII, 187'–88 (1. II 1598, 320 kordovana, za Ankonu); XXXVIII, 240'–241 (8. IV 1599); XL, 168'–69 (15. IX 1600, sa Isakom Pesom iz Ankone, kordovan); XLI, 12'–13' (24. V 1600, 6 bale kordovana, za Ankonu); XLII, 93'–94' (3. IV 1601, 998 kordovana, za Ankonu); XLIII, 11–12 (20. VIII 1601, sa Isakom Pesom iz Ankone, kordovan), 20–21 (20. VIII 1601, sa Mojsijem Benvenistijem, kordovan i montonine).

⁸⁷ HAD, *Naul. et secur.* XXXI, 225–26 (31. VII 1596, Mojsije i Abraham, 710 kordovana, za Ankonu); XXXVII, 182–83 (1. VII 1598, Estruk, Mojsije Baruhov, 1.000 dukata u kordovanu, za Ankonu); XXXIII, 217'–19 (25. VI 1596, Estruk, Mojsije i Abraham, 1.250 kordovana i 150 montonina, za Ankonu).

⁸⁸ HAD, *Naul. et secur.* XLVIII, 92'–93 od 9. V 1607.

⁸⁹ HAD, *Naul. et secur.* XXXVI, 57–58 (9. VIII 1597, zajedno sa Kainom, 8 bala kordovana, za Ankonu), 140'–41' (20. X 1597, 3 bale kordovana, za Veneciju); XLI, 214–215 (14. XI 1600, rade za njega Jakob i Mojsije Benvenisti, 12 bala kordovana, za Ankonu).

⁹⁰ HAD, *Naul. et secur.* XXXV, 246'47' (19. VI 1597, 8 bala kože, za Ankonu).

⁹¹ HAD, *Naul. et secur.* XXX, 166'–68 (9. I 1595); XXXI, 42–43' (11. IV 1595, dve bale kordovana i dva svitka, za Veneciju); XXXV, 18'–19' (18. I 1597, izvoz svile u Veneciju, sa Samuelom Lurielom); XXXVII, 234–39 (17. VIII 1598, Jakob Samuelov i Sabataj Jakobov sa Judom Malmonom ukrcali u Dubrovniku karizeje za Valonu).

⁹² HAD, *Naul. et secur.* XLIX, 200'–1 (24. XI 1609, zajedno sa bratom Sabatajem, utovar u Valoni).

⁹³ HAD, *Naul. et secur.* XLVIII, 28–28' od 27. III 1607 (utovar).

⁹⁴ HAD, *Naul. et secur.* XXX, 168–69' od 9. I 1595; XXXI, 43'–45 (11. IV 1595, 13 bala kordovana, za Veneciju); XXXV, 174–75 (6. V 1597, 400 kordovana i svitak voska, za Veneciju), 175–76 (6. V 1597, 400 kordovana, za Veneciju); XXXIX, 127'–28' (25. VI 1599, svitak svile, za Veneciju).

⁹⁵ HAD, *Naul. et secur.* XXXV, 197–98 (6. V 1597, 600 kordovana, za Veneciju), 260–60' (26. VI 1597, 5 bala kože, za Ankonu); XXXVI, 171–72 (10. XI 1597, svitak svile, za Veneciju); XXXVIII, 108'–10' njegovih 3440 ukrcanih koža u vrednosti od 1.200 dukata osigurano je u Dubrovniku Sabataj Bulli iz Bitolja), 110'–12 (23. VII 1592, Sabataj Bulli iz Bitolja osigurano je 2.140 koža u vrednosti od 1.200 dukata, za Ankonu); XL, 32–33' (utovar 200 milijara tvrde smole i 100 merica valoneje, što iznosi 700 mlietačkih milijara, za Veneciju); XLVII, 219–19' (10. XI 1606, utovar 265 milijara tvrde smole, za Veneciju).

⁹⁶ HAD, *Naul. et secur.* XXXV, 20–21 (8. I 1597, izvoz svile u Veneciju, sa Sabatajem Malmonom); XLIV, 64–65 (21. VIII 1602, »grana« iz Dubrovnika u Veneciju).

⁹⁷ HAD, *Naul. et secur.* XXXVI, 155'–57 od 29. X 1597.

⁹⁸ HAD, *Naul. et secur.* XLV, 152–53 (26. V 1604, sa Vidalom Lunelom, atlas).

⁹⁹ HAD, *Naul. et secur.* XXXI, 41–42 (11. IV 1595, 3 bale kordovana, za Veneciju).

¹⁰⁰ HAD, *Naul. et secur.* XXXIX, 100–1 (8. VI 1599, 210 kordovana, za Veneciju).

Samuel de Lunel se najpre javlja sam a od leta 1600. anonimno se pominju i njegova braća;¹⁰¹ jedan od njih bio je Vidal,¹⁰² a jedan član porodice bio je i Jošua.¹⁰³

Znatan je broj Jevreja u vezi s Valonom, koji se pri beleženju u dubrovačkim arhivskim knjigama ne sreću sa svojim rođacima i svakako nisu pripadali većim trgovačkim porodicama, pri čemu mnogi nisu ni stalno živeli u Valoni. Takvi su: Isak Albala,¹⁰⁴ Baruh Almoslin, koji se rado služio i lješkom i dračkom lukom,¹⁰⁵ David Ventura, koji je radio i sa Vitalom Matalonom (Mantelon),¹⁰⁶ pored koga se u jednom slučaju pominje i Isak Ventura,¹⁰⁷ Izrael Natan,¹⁰⁸ Salomon Moše Kabiljo,¹⁰⁹ Isak Saso,¹¹⁰ Abraham Isakov Vititi¹¹¹ i Mojsije Vititi.¹¹²

Sasvim usamljeno javlja se u dubrovačkim arhivskim knjigama grupa trgovaca i poslovnih ljudi iz Valone. To su, na primer: Ašer Brudo,¹¹³ Juda Ustiel,¹¹⁴ Nuri Salamon i Samuel Luriel,¹¹⁵ Elizah Laza(r),¹¹⁶ Isak Kampeljós,¹¹⁷ Benjamin Elbijas,¹¹⁸ Juda Jakob,¹¹⁹ Abraham Gabi,¹²⁰ Haim Koen¹²¹ i Jakob Isakov.¹²² Verovatno nisu bili iz Valone Eljas Oef,¹²³ Juda i Mojsije Abdula,¹²⁴ Abraham Salamon i Moj-

¹⁰¹ HAD, *Naul. et secur.* XXXV, 40—41 (14. I 1597); XXXVII, 8—9 (5. I 1598); XLI, 74—75 (14. VII 1600).

¹⁰² Kao bet. 98/IV; HAD, *Naul. et secur.* XLIII, 96—97 (12. XII 1601, 200 kordovana, za Ankonu). *Div. conc.* CLXXXIX, 7 (19. I 1600, prevozi robu na istom brodu kao i Halm Maca i Dovani di Nikolo iz Venecije). — Prema J. Tadiću (*Jevreji*, 330) porodica Lunel vodila je poreklo iz Firence.

¹⁰³ HAD, *Naul. et secur.* XLVIII, 36—36 (27. IV 1607, utovar robe); XXIX, 100—02 (24. V 1593, utovar za Ankonu).

¹⁰⁴ HAD, *Naul. et secur.* XLIX, 234 (20. IV 1610, kordovan).

¹⁰⁵ HAD, *Naul. et secur.* XXXVI, 184—85 (1. XII 1597); XXXVII, 248—49 (22. IV 1599, vunene tkanine, karizeje i kalaj za Lješ); XLI, 108—04 (17. XII 1599); 201—203 (17. III 1600); XLI, 91—92 (29. III 1601, utovar robe u Draču); *Div. for.* I, 276—7 (3. XII 1593, utovar kordovana, montonina, blvojljih koža i skjavina sa krznom u Lješ), 278—79 (utovar kordovana i druge robe u Lješu obavio je Juda Kavalier).

¹⁰⁶ HAD, *Naul. et secur.* XXXVI, 72—73 (29. VIII 1597, on je radio zajedno sa Isakom Pesom iz Ankone; kože za njega ukrkali su u Valoni Isak i Jakob Gracijano; XXXVII, 131—32 (7. V 1598, sa Isakom Pesom, kordovan), 152—53 (18. V 1598, sa Vidalom Matalonom, kordovan), 217—19 (17. VII 1598, dve grupe kordovana, zajedno sa Isakom Pesom i Vidalom Matalonom, za Ankonu); XXXVII, 219—20 (24. III 1599); XXXIX, 131—32 (24. VI 1599, sa Vidalom Matalonom, 15 bala koža, za Ankonu), 184—85 (6. VIII 1599, 1.210 koža, za Ankonu); XLI, 35—37 (14. VI 1600, kordovana i svila), 105—06 (7. VIII 1600, 9 bala kordovana, za Ankonu), 175—76 (22. IX 1600, kordovan i tabla mokasina, zajedno sa Vidalom Matalonom, za Ankonu), 203—04 (9. XII 1600, sa Vidalom Matalonom, svitak svile, za Ankonu); XLIII, 16—17 (20. VIII 1601, sa Vidalom Matalonom i Isakom Pesom, kordovan u Draču).

¹⁰⁷ HAD, *Naul. et secur.* XXXVII, 113—14 (30. IV 1598, njih dvojica i Vidal Matalon, utovar robe).

¹⁰⁸ HAD, *Naul. et secur.* XXXVIII, 95—96 (30. XII 1598); XXXIX, 115—16 (18. VI 1599); XL, 122—23 (13. I 1600); XLI, 48—49 (23. VI 1600, karizeje i ugarski dukati, za Valonu).

¹⁰⁹ HAD, *Naul. et secur.* XXXVI, 70—71 (29. VIII 1597, tvrda smola za Dubrovnik; *Div. for.* VII, 111 (13. VI 1596, njegova menica od 2.500 ugarskih dukata, trasirana na Salomona Oefa).

¹¹⁰ HAD, *Naul. et secur.* XXVIII, 274—76 (18. XII 1592, za njih rade Salomon Kabiljo, Jakob i Mojsije Bendanon, atlas iz Ankone za Dubrovnik); XXIX, 35—37 (23. II 1593, 4 table kamelota, za Veneciju); XXXVII, 259—60 (1. XII 1592, utovar 740 kordovana, za Veneciju).

¹¹¹ HAD, *Naul. et secur.* XLVII, 63—63 (skjavina i sirovo krzno), 78—78 (29. V 1606, tkanine ukrancane u Herceg-Novom za Valonu).

¹¹² HAD, *Naul. et secur.* XLIX, 159 (15. VIII 1609, tkanine i novac iz Dubrovnika za Valonu).

¹¹³ HAD, *Naul. et secur.* XL, 121—22 (3. I 1600, roba iz Valone za Dubrovnik).

¹¹⁴ HAD, *Naul. et secur.* XXXVI, 154—55 (27. X 1597, dva svitka «grane»).

¹¹⁵ HAD, *Naul. et secur.* XXX, 149—50 (9. I 1595, sa Isakom i Abrahamom Gracijano) — Mada je Samuel pogrešno označen kao Samuel de Lune ili obrnuto, možda je Luriel pogrešno označen prezime (*Isto*, XXXVII, 2—3 od 5. I 1598, sa Isakom i Jakobom Gracijano i sa Jeremijom Arahom).

¹¹⁶ HAD, *Naul. et secur.* XLI, 35—36 (14. VI 1600, 240 komada kordovana, 19 govodih koža i 1.250 torbica za Dubrovnik).

¹¹⁷ HAD, *Naul. et secur.* XXXVIII, 239—240 od 8. IV 1599.

¹¹⁸ HAD, *Naul. et secur.* XXX, 172—173 (svitak grane Benjaminovim tovari u Valoni na ime Isaka Eljasa i zaključuje osiguranje u Dubrovniku).

¹¹⁹ HAD, *Naul. et secur.* XLIII, 233—234 od 17. IV 1602.

¹²⁰ HAD, *Naul. et secur.* XLV, 193—194 od 8. VII 1604 (270 kordovana).

¹²¹ HAD, *Naul. et secur.* XLV, 196—197 (540 kordovana).

¹²² HAD, *Naul. et secur.* XXX, 169—170 od 10. I 1595 (utovar svile).

¹²³ HAD, *Naul. et secur.* XL, 195—196 od 15. III 1600.

¹²⁴ HAD, *Naul. et secur.* XXX, 171—172 od 9. I 1595 (svila).

sije Emanuel,¹²⁵ te Juda Jakobov Stamboli,¹²⁶ iako se za sve njih roba tovarila u Valoni. Malo ima verovatnoće da su bili iz Valone trgovci kojima su stizale tkanine u Valonu — Salamon Alalaga¹²⁷ i Mojsije Marufo.¹²⁸

Nije isključeno da neki ranije pobrojani trgovci, iako je za njih utovar obavljao u Valoni, nisu stanovali u Valoni nego su ukrcavanje obavljali preko poslovnih agenata. Opredeljivanje stalnog mesta boravka naročito je teško ako se neko ime samo jednom ili dvared javi, i to naročito u grupi ljudi kod kojih, pošto su u skupini, svi svakako nisu bili iz istog mesta, nego je grupa poslovnih ljudi predstavljala osnovnu mrežu.¹²⁹ Profesor Jorjo Tadić smatra da su u Anconi živeli sledeći Jevreji koji se beleže u vezi s tovarima u Valoni: Abraham Benvenisti (rodnom iz Kostura), Vidal Mantelon, Mojsije Benvenisti, David i Isak Ventura, Jošua Lunel i Mojsije Bensipa; kao Valonca, pak, beleži Benvenistija Sumelija (1605), hahala Perazija Formona i njegovog zeta Abraham Vitičija (1602).¹³⁰ Bez ikakve je sumnje da se i za račun nekih dubrovačkih Jevreja, bez ikakvog ličnog prisustva, vršio utovar robe u albanskim lukama, naročito u Draču i Lješiu.¹³¹ Najkarakterističniji primer je svakako veliki utovar za Isaka Pesoa, koji iz Ankone nije prelazio preko Jadrana.

Preko Valone izvozili su se i proizvodi beratskog kraja, u prvom redu svila. Krajem XVI veka u Beratu je verovatno već postojala mala jevrejska naseobina, čiji je najpoznatiji izvoznik bio Salamon Albala.¹³² Kao stanovnici Beograda (Berata) beleže se dalje: Jakob Judin,¹³³ i Sabataj Arah.¹³⁴ Valona je uopšte bila privlačan centar, naročito za italijanske Jevreje, tako da su se, preko Dubrovnika, u Valonu useljavali i kasnije, na primer 1591. godine.¹³⁵

Takvo poslovanje pomagali su poslovni agenti u izvesnim prilikama,¹³⁶ u Albaniji krajem XVI veka, naročito u Lješiu i Draču, ali i neki pomorci, kako Dubrovčani tako i Peraštani i stanovnici albanskih luka, koji su se specijalizovali za prevoz određene vrste robe svojim ladicama na određene relacije. Među brodarima iz Albanije u ovom prometu robe jevrejskih trgovaca iz albanskih luka posebno treba pomenuti Perviš-rajsa iz Drača, koji je stalno plovio na relaciji

¹²⁵ HAD, *Naut. et secur.* XLII, 239'—240' od 19. VII 1601.

¹²⁶ HAD, *Naut. et secur.* XLIV, 40—41 od 19. VII 1602.

¹²⁷ HAD, *Naut. et secur.* XXXI, 156—158 od 26. I 1595.

¹²⁸ HAD, *Naut. et secur.* XI 160' od 24. VIII 1609.

¹²⁹ Kod nekih kompanija teško je ustanoviti koji je delovao u Veneciji. S proleća 1602. na primer, Baruh Benbaruh i Baruh Samuelo utovarali su vosak za Dubrovnik (HAD, *Naut. et secur.* XLVIII, 235'—236'), a u leto iste godine Baruh Benbaruh i David Lindža (?) robu za Dubrovnik (XLIV, 39—40).

¹³⁰ J. Tadić, *n. d.*, 168 i 387.

¹³¹ Jedan primer iz 1601. godine: HAD, *Naut. et secur.* XLII, 103'—104' (kordovan Isaka Ergasa utovaren u Draču); iz 1598: XXXVII, 88—88' (Dubrovčani Jevrejima utovaraju robu u Valoni za Dubrovnik); J. Tadić, *n. d.*, 228 (prenos drvenih dasaka iz Valone za Veneciju za dubrovačkog Jevrejina Salamona Oefa 1597. godine); primer iz 1604. godine: *Naut. et secur.* XLI, 234—235 (utovar kordovana u Draču za dubrovačkog Jevrejina Davida Koena).

¹³² HAD, *Naut. et secur.* XXVIII, 108—10' (23. VII 1592, 8 bala kordovana, za Ankonu); XXXIX, 100'—02 (24. V 1593, utovar za Ankonu); XXX, 163'—65 (svila i kordovan); XXXI, 156'—58 (26. VI 1595); XXXV, 3'—4 (2. I 1597, utovar), 20—21' (8. I 1597, svila, za Veneciju), 124'—25 (31. III 1597), 194'—95 (16. V 1597, 9 bala kordovana, za Ankonu), 230—30' (2. VII 1597, atlas); XXXVII, 220—21 (24. III 1599); XXXIX, 186—87 (6. VIII 1599, 1.180 kordovana, za Ankonu); XL, 15'—16' (6. X 1599), 51—52 (9. XI 1599), 199—200 (17. III 1600); XLII, 195'—96 (20. VI 1601, 1.000 kordovana, za Ankonu); XLIII, 83'—84' (7. XI 1601, 217 kordovana, svitak svile za Ankonu); XLIV, 6'—8 (15. V 1602, vuna iz Drača za Dubrovnik, sa Josefom Bensipom), 57—58 (12. VII 1602); XLV, 190—91 (8. VII 1604).

¹³³ HAD, *Naut. et secur.* XXX, 153'—62 (9. I 1595, utovar svile).

¹³⁴ HAD, *Naut. et secur.* XXX, 160'—62 (9. I 1591, utovar svile).

¹³⁵ HAD, *Div. not.* CXXV, 173—73' (19. II 1591, prevoz 20 Jevreja iz Dubrovnika u Valonu brodom vatskog Grka Šidera Mihalića).

¹³⁶ Zbog toga ponekad i nije navođen kracač: HAD, *Naut. et secur.* XXXVI, 169'—70 (10. XI 1597, svila za Veneciju); XXXVII, 87—88' (26. III 1596); XXXVIII, 162—63' (11. II 1599).

Va'ona — Dubrovnik. Ranija direktna plovidba iz Albanije u Ankonu krajem XVI veka uglavnom je napuštena, tako da se roba manjim plovnim objektima dovozila u Dubrovnik, a potom većim dubrovačkim brodovima (navama) transportovala preko mora.

Početkom XVII veka trgovina arbanaških Jevreja pokazuje iste kolotečine, predmete prometa i poslovne običaje kao i razmena dobara i novca poslednjih decenija prethodnog stoleća, samo s nekim akcentima, uz proširenje izvozne liste. Koža, u prvom redu kordovan, i u to vreme nalazila se u centru pažnje.¹³⁷ Izvoz smole, kao i sredinom XVI veka, predstavljao je unosan posao.¹³⁷ Izvozili su se i vino¹³⁹, *valonea* (hrastove šišarke za štavljenje koža)¹⁴⁰ i daske.¹⁴¹ Posebno je karakterističan izvoz žitarica i dvopeka,¹⁴² pošto se tom trgovačkom branšom Jevreji u većini zapadnih hrišćanskih zemalja nisu smeli baviti. Od uvoznih artikala na prvom mestu treba pomenuti vunene (naročito karizeja iz Engleske) i svilene (osobito atlas) tkanine.¹⁴³ Tkanine su ponekad u Dubrovniku davane valonskim Jevrejima i na kredit.¹⁴⁴

Bilo je slučajeva da su valonski Jevreji zbog ličnih ili poslovnih prekršaja zatvarani u Dubrovniku. Da bi im se omogućilo da izađu iz zatvora, obično bi se javili jamci ili bi koji od njihovih sunarodnika za okrivljenog ulazio u zatvor.¹⁴⁵ Jevreji, posebno valonski, mnogo su stradali u brodolomima¹⁴⁶ i od uskoka¹⁴⁷ odnosno drugih gusara.¹⁴⁸

KREDITNI I MENIČNI POSLOVI JEVREJA U DUBROVNIKU I ALBANIJI

Jevrejin je sve do drugog svetskog rata u većini evropskih zemalja bio prosto pojam čoveka koji se bavi novčarskim poslovima. Isprva, međutim, nije bilo tako, jer su Jevreji dugo vremena ignorisali trgovinu novcem, na koju su

- ¹³⁷ Neki primeri izvoza kordovana i drugih koža valonskih Jevreja: HAD *Naut. et secur.* XLVI, 94—95 (15. IV 1605, ukrcavanje u Valoni za Davida Koena), 145 (18. VII 1605, isto), 146'—47' (18. VII 1605, isto, radeći po računu naslednika Jude Karlija u Valoni, za Veneciju), 148'—49' (19. VII 1605, ukrcavanje po računu Isaka (ili Jude Karlija u Valoni, za Veneciju) 149'—50' (19. VII 1605, 585 kordovana iz Valone u Dubrovnik). — J. Tadić pominje za 1601. godinu oko 5.000 raznih koža izvezenih po računu Jevreja iz Drača i Valone za Ankonu i tamošnje Jevreja (Jevreji, 168).
- ¹³⁸ Vid.: HAD, *Div. not. CXXVIII*, 209; *Proc. conc. XIII*, 244—44' (ukrcao ju je u Valoni Sabata) Zoga po računu Jehudi Mace); *Div. for. XII*, 257—58 (isto); J. Tadić, *Jevreji*, 170 (Sabata) Judin, izvoz u Veneciju).
- ¹³⁹ HAD, *Proc. conc. XIII*, 244—44'; *Div. for. XII*, 257—58.
- ¹⁴⁰ HAD, *Proc. conc. XVIII*, 258'—59' (po računu Sabataja i Jude Mace).
- ¹⁴¹ J. Tadić, *Jevreji*, 228 (za Veneciju).
- ¹⁴² J. Tadić, *Jevreji*, 174 (kupovina žita u Valoni 1621), 168 (dvopek, 1600). — Žito koje su dubrovačkom apotekaru Jakobu Julijani septembra 1502. poslala dva Jevrejina (Isto, 52) verovatno je takoda poticalo iz Albanije.
- ¹⁴³ Neki primeri: HAD, *Naut. et secur.* XLVI, 167'—68' (27. VIII 1605, Jeremija Arah), 169—69' (27. VIII 1605, Salomon Trink).
- ¹⁴⁴ HAD, *Div. for. XIII*, 244'—45' (Benvenisti Sumell 11. VII 1605 dobio je u Dubrovniku izvesne vunene tkanine, pa i engleske karizeje na kredit).
- ¹⁴⁵ HAD, *Div. conc. CXC*, 168' (13. V 1603, Muhulu, valonski Jevrejin, stupa u zatvor za Abrahama Vititija).
- ¹⁴⁶ A. Tenenti, *Navirages, corsaires et assurances maritimes à Venise*, Paris 1959, 176 (svila Davida Trinka i Kalina Mace, kordovan Davida Mace, vosak i pokrovci, između Hercega-Novog i Kotora 1596), 270 (kod Valone, osigurao Abraham Tubi), 311 (udac kod Malte, jagnjeća koža, vosak i srebro Haima Mace iz Valone), 356 (kod Korčule, tkanine za Valonu, osigurala 4 Jevreja 30. XII 1602), 480 (kod Hvara, tkanine, osigurali 30. I i 7. II 1606, Vidal de Lunel, iz Venecije, Haim Mace i još dvoje), 564 (udac u vodama Istre, osiguranje 16. VII 1607, za Valonu) — Valonci u grupi Jevreja čija je roba stradala u udosu kod Visa 1586: J. Tadić, *Jevreji*, 232.
- ¹⁴⁷ A. Tenenti, *n. d.*, 14 (raznorsna roba iz Venecije za Valonu, osiguralo 7 Jevreja iz Venecije, među kojima i Haim Mace i Vidal de Lunel), 29, bel. 184 (između Poreča i Rovinja uskoci su u leto 1607. opljačkali brod koji je plavio za Skadar s Turcima i Jevrejima).
- ¹⁴⁸ A. Tenenti, *n. d.*, 333 i 384 (galeon iz Valone gusari opljačkali u vodama Drača).

bili primorani zakonima u hrišćanskim zemljama¹. U balkanskim zemljama pod turskom vlašću Jevreji su već bili poznati zajmodavci, bankari i osiguraci. Na primer, solunski Jevreji, pored ostaloga, preduzimaju u su prvoj polovini XVI stoleća i poslove u vezi sa osiguranjem žetve.² Na zajmodavce Jevreje u Carigradu, Solunu i Nikopolju podigla se, 1535. godine, optužba na Porti, jer su se dužnici hrišćani žalili da ih njihovi kreditori Jevreji u pomenutim gradovima gule velikim interesima i penalima; to je, navodno, toliko razalostilo sultana, da je naredio da se preduzmu drakonske mere kako bi se Jevrejima u njegovom carstvu onemogućilo da se bave novčarskim poslovima.³ Naročito su marani i preseljenici iz Apulije važili u to vreme u Solunu kao izraziti poslovni ljudi, koji su održavali stalan kontakt sa Jevrejima novčarima u oblastima Jadrana.⁴

U Dubrovniku, gradu poznatom po meničnim transakcijama i osiguranjima plovidbe, Jevreji su igrali minimalnu ulogu kao kreditori, u meničnom saobraćaju (sudeći po dubrovačkim zvaničnim izvorima) nisu igrali istaknutiju ulogu (iako bi jevrejski izvori mogli ukazati na istaknutu ulogu ovih Jevreja!), ali su zato bili veoma značajni činioći u poslovima osiguranja transporta (o čemu će se posebno pisati). Tridesetih godina XV veka, na primer, kada privreda u Dubrovniku prelazi na kolosek manufakturne i uopšte intenzivnije privrede, i kada se imena izvesnih poslovnih ljudi (na primer Petra Pantele) sreću na svakom drugom listu knjiga »Dugova« (*Debita notariae*), Jevreji se uopšte ne pominju. Probna ispitivanja nekih knjiga pomenute arhivske serije koncem XVI i u prvim decenijama XVII veka, kad su Jevreji već postigli zavidni položaj u ekonomici Dubrovnika, pokazala su da su Jevreji retki kao zajmodavci, štaviše nešto su čak češći kao dužnici; kao verovnici retko su davali kredite na svotu veću od 200 talira, obično siromašnijim ljudima u gradu, uz uzimanja zaloga, ili i nekim ljudima iz dubrovačkog zaleđa.⁵ U meničnom prometu dubrovački Jevreji stekli su istaknuto mesto tek od četvrte decenije XVII v. pa do *velike trešnje* (1667), upućujući menične poruke u Ankonu, Veneciju, Sofiju, Beograd i u druge veće gradove Otomanskog carstva. U to vreme oni su počeli davati veće zajmove stranim trgovcima.⁶ Veliki stepen povezanosti Jevreja, bez obzira na državne granice, indicirao je potrebu meničnih usluga.⁷

Počev od 20-ih godina XV veka valonski Jevreji su davali zajmove dubrovačkim trgovcima pri kupovini robe. Ti krediti su bili naročito značajni u nabavci žitarica, kada se nije moralo uvek nositi suvo zlato nego se, koristeći jevrejski poslovni aparat, moglo plaćati i menicom. Ova okolnost je bila veoma značajna

¹ Jos. Nehama, n. d., I (1935), 49. — Za pitanje kredita, organizacije prometa, menica i slično Jevreja u zapadnoj Evropi vid.: Georg Caro, *Sozial — und Wirtschaftsgeschichte der Juden in Mittelalter und die Neuzeit*, II, Frankfurt a. M. 1918, 19, 20, 24, 30, 33—35, 41, 87, 97—98, 100, 116, 143, 147, 150, 158, 165, 211, 234, 244—45, 271.

² Jos. Nehama, n. d., II, 131.

³ Isto, 132.

⁴ Isto, 128 i 131; IV, 77.

⁵ HAD, Deb. not. LXXXIX, 230'; XCIV, 116; XCV, 6', 76', 214'—15, 215', 229', 237—37', 257, 264, 265, 266, 268, 272—273; J. Tadić, n. d., 175—176.

⁶ J. Tadić, n. d., 194—196.

⁷ O menicama Jevreja preko Dubrovnika vid.: J. Tadić, *Jevreji*, 162, 172; HAD, Div. not. CXXIX, 61' [4. V 1598, menica Bartolomea Bordanija, trasirana Salomonu Defu u Dubrovniku iz Valone, za isplatu 50 ugarskih dukata Isaku i Jakobu Grčiću u roku od 45 dana po viđenju]; Div. for. VII, 111 [13. XI 1598, menica na 250 ugarskih dukata, Paskvalina Rada Stele, trasirana iz Valone na Salomona Oefa s tim da se isplati 45 dana po viđenju Salomonu Kabilju].

za dubrovačku opštinu, jer takvu povlasticu nisu imali Đenova, Firenca, Venecija i druge mnogoljudne varoši Italije na levantskom tržištu, gde je isplata gotovim novcem predstavljala jednu od ozbiljnih smetnji koje su ograničavale kupovinu.

O kreditnim zahvatima valonskih Jevreja svedoči jedno stručno mišljenje (*responsa*) poznatog soluskog rabina Samuela od Medine, čija aktivnost pada u prve četiri decenije druge polovine XVI veka. U knjizi njegovih *responsa* stoji i sledeće u vezi sa situacijom nastalom kiparskim ratom (1570—1573):

„Upućeno mi je pitanje od strane zajednice u Valoni, gde je preovlađivala praksa među imućnim Jevrejima da zajme novac trgovcima srednjeg sloja koji su hteli da kupe robu i da je otpreme za prodaju u Veneciju. Zajmodavci su dobijali (u Veneciji) 20 do 30% profita koji bi zaradili trgovci, a i oni bi preuzimali izvesnu odgovornost, naime, za pretrpljenu štetu ili gubitke dok je roba bila na putu za Veneciju. Ti su zajmodavci imali običaj da čekaju u Veneciji svoj novac dok roba ne bi bila rasprodana.

Usled izbijanja rata između Turske i Venecije, putovanje između dveju zemalja je bilo zabranjeno i trgovci nisu mogli da otpremaju robu na mesto opredeljenja. Zajmodavci sada odbijaju da sačekaju završetak rata te zahtevaju da im se novac odmah vrati. Oni tvrde da kada su zaključivali taj posao nisu nameravali da čekaju na povratak svog novca neograničeno.“⁴

Kao što se iz ovoga može zaključiti, slično kao i u najvećim jevrejskim naseobinama na Balkanskom poluostrvu, i u Valoni se još pre kiparskog rata obrazovao krug novčara koji nisu bili obični zajmodavci sitnom puku u gradu, nego kreditori izvozne trgovine, uz izvesnu obavezu sličnu onom u osiguranju transporta, ubirući oko 20 do 30% čiste zarade. Ova vest bi potvrđivala ono što je već rečeno za valonske Jevreje iz prvih decenija XV veka, naime, da su i stranim trgovcima pozajmljivali novac koji bi im za proširenje poslova u Valoni zatrebao. Takve poslove prosto je iniciralo veliko izvozno tržište valonske luke.

POSLOVANJE I ŽIVOT JEVREJA U VALONI, LJEŠU I BERATU U XVI I XVII VEKU NA OSNOVU JEVREJSKIH IZVORA

Jevrejski izvori, obično protokoli jevrejskih sudova, koji su nedavno objavljeni, potvrđuju i proširuju navode dubrovačkih i drugih izvora korišćenih u ovom radu. Oni takođe najviše govore o poslovnoj strani života Jevreja u albanskim gradovima.

Godine 1542 (ili čak ranije) jedan Jevrej, žitelj grada Lepanta, po imenu Ezra Faradži, koji se iskrcao u Draču dolazeći brodom iz Venecije, bio je na putu za Elbasan ubijen od jednog janičara (Deli-Topdži) kome je, na svoju nesreću, pokazao nekoliko bisera, što je ponukalo janičara da zaključa da je Jevrej pun para. Ovo je pred jevrejskim sudijama u Valoni (Josef Bar Daniel, Josef Bar Ješua, Haim Šemuel Mikaron) posvedočio Anđelo Behar Šemuel Koen, a potvrdili su

⁴ Morris S. Goodblatt, *Jewish Life in Turkey in the XVIth Century. As Reflected in the Legal Writings of Samuel Di Medina*, New York 1952, 161—162. Prilikom izvoza valoneje za Ankonu jedan dubrovački trgovac uzeo je od jednog valonskog Jevrejina kredit na 20% (HAD, *Div. nor. CX*, 185—85' od 13. XI 1549).

i svedoci Jehuda Maca, Kreškas sin Abrahamov, Hagaj Aprata sin Moše Aprata iz porodice Hazan, pozivajući se na izjave dračkih Turaka i Turaka koji su dolazili iz Elbasana.¹

Jedna menica, načinjena u Veneciji februara 1558. na 100 cekina, svedoči o transportu tkanina iz Venecije u Solun do Lješa morem a potom kopnom. Menica je bila trasirana na kompanjona zajmodavca u Solunu, nekog Josefa, uz odnos od 50 akča za dukat (što je bilo ispod realnog kursa). Brod na kojem su se nalazile tkanine bio je prinuđen zbog bure da se vrati u Ankonu, gde su vlasti konfiskovale sve toware, jer je kod jednog Turčina na brodu nađena sablja.²

O Lješu kao izveznoj luci za proizvode makedonskog stočarstva svedoči jedan dokumenat o poslovanju dvojice jevrejskih kompanjona. Prvi od njih, Natan Cura, uzeo je zajam od turskog bega, pred kojim je drugi kompanjon istupio kao jamac. Prema ugovoru o trgovačkom društvu od 11. novembra 1576. pozajmljenih 400 groša (:1 6.000 akči) uloženo je na panađuru u Struzi u gunjeve (za iznos od 13.167 akči) a za ostatak kupljeno je 990 komada kordovana, što je sve otprilike u Lješ. Za prevoz morem prvi kompanjon preuzeo je 2/3 rizika, a drugi, Aaron Masud, 1/3, s tim što je pored glavnice trebalo plaćati po 10% kamate Turčinu. Prilikom vožnje morem gunjevi su izgubljeni.³

Čest poslovni slučaj prikazuje jedan dokumenat o odlasku broda s robom iz Ankone u Tursku. Brod je krenuo iz ankonske luke bez jednog od krcača pa je, i pored opasnosti od gusara, doplovio u Valonu. Zakasneli krcač je drugim brodom prispeo u Dubrovnik, a potom se uputio kopnom.⁴

Jedan drugi dokumenat o Valoni govori o jednoj žalosnoj ličnoj dogodovštini. Lepa Jevrejka Dina bila je udata i imala je dvoje dece. Jedan Jevrejim hteo je da je ima, te je, po dogovoru s Turcima, prešao u islam, posle čega su Turci primorali i Dinu da primi novu veru, te su je dali kao ženu pomenutom konvertitu. Dina je živela s novim mužem svega tri meseca, pa je, već u drugom stanju, odbegla svom prvom mužu. Ovaj ju je primio i, da bi je zadržao, sam je primio islam, i sa celom porodicom napustio Valonu i prešao da živi u Solun.⁵

Pored stručkih panađura, bili su poznati i oni u Lješu. Na primer, dvojica Jevreja iz Janjine, od kojih je jedan bio poznati izrađivač srebrnih kolana, pošli su 1693. godine na panađuru u Lješ, no kad su se našli u ovoj luci, rešili su se da pođu i na panađuru u Strugu. Pomenuti zanatlija putovao je do Berata s jednim Arbanasom muslimanom, svojim prijateljem i preprodavcem svoje robe. Potom je Jevrejim pošao ka Elbasanu i u prvom hanu bio ubijen.⁶ I pomenuti dokument ukazuje da su Jevreji, više od svih drugih pripadnika tzv. trgovačkih nacija, bili izloženi razbojništvu i ubistvima iz koristoljublja.

Jedan zanimljiv sudski akt iz prve polovine XVII stoleća ukazuje na to da je Valona bila poslovno primamljivija od Skoplja, i da se tu uvek mogao naći zajam od mesnih Turaka. Dva jevrejska trgovca, jedan iz Valone drugi iz Skoplja, sklopili su sporazum po kojem su jedan drugom ustupali svoje poslovne prostorije:

¹ *Evrejski izvori I*, 323—325.

² *Isto*, 94—95.

³ *Isto*, 201—212.

⁴ *Isto*, 335.

⁵ *Isto*, 68.

⁶ *Evrejski izvori II* (XVI s.), 321—322.

Valonac je u Skoplju poslao momka da trguje, a Skopljanac se preselio u Valonu. Tu su novcem, koji su uzeli na zajam od Turaka, počeli da vode trgovinu, koja, međutim, nije donela plodove, nego je dovela do kraha. Pred turskim kreditorima Valonac je pobjegao u Veneciju a Skopljanac u Skoplje. Posle tri godine verovnici su pomrli i obojica su se vratili u Valonu. U njihovom nezabavljenom magacinu smestio se treći Jevrej. Od njega su kompanjoni tražili 6.000 akči na ime trogodišnjeg najma. Valonac koji je prispeo iz Venecije odmah je stekao nov dućan van Valone.⁷

Za vreme mletačko-turskog rata 1688 (ili 1685) godine valonski Jevreji su bili primorani da napuste svoj grad zbog divljačkog bombardovanja od strane mletačkih brodova, posle kojeg su ih turske vojne snage prisilile na evakuaciju.⁸ Turske vlasti nametnule su i starosedeočima Jevrejima u Beratu i pridošlicama iz Valone teške namete. Na starosedeoce je prevaljena još i jedna nova dažbina, od koje su valonske pridošlice bile oslobođene. S obzirom da su obe strane ostvarivale u gradu dohodak, mesni rabin je odlučio da u isplati nameta podjednako učestvuju obe strane.⁹ Pošto je prošla epidemija kuge, koja je izbila u Beratu 1691. godine, a da bi materijalno pomogao iscrpelo stanovništvo, beglerbeg je naturio pomenuti drugi namet, ali samo starosedeočima. Turski prvaci u mestu žalili su se na obe sinagoge; kad je zatražena svota za Halil-pašu, ona je zatražena od Beračana, jer su Valonci izričito od nameta oslobođeni u bujurulđiji.¹⁰ Jedan deo valonskih pridošlica, desetkovanih od zaraza, posle 1740. godine napustio je Berat i prešao da živi i posluje u Janjini, Bitolju i naročito Kosturu.¹¹

Berat je u jevrejskom svetu bio osobito poznat po tome što je tu skončao poznati izmirski rabin Sabataj Cevi, lažni mesija iz XVII veka koji je pomagao islamizaciju svojih sunarodnika. Njegove pristalice, kojih je bilo prilično u turskim velikim gradovima, pokazale su se vrlo poduzetne, te su, uz učešće Valonaca, od Berata stvorili snažno trgovinsko žarište.¹² Jevreji u Beratu održavali su poslovne i prijateljske odnose naročito sa naseobinom u Kosturu. Odatle su bila oženjena dva brata iz Berata; kad su se 1690. godine preselili u Kostur i primili nasledstvo svoga tasta, beratska opština je zatražila obeštećenje, jer je smanjeni broj poreskih glava jevrejske mesne zajednice morao da daje povećane poreske obaveze; braća su se oslobodila veze sa ranijom naseobinom paušalom od 50.000 akči.¹³

Kao i u XVI veku, i stoleće kasnije kuga je bila stalni pratilac života u jevrejskim naseobinama, Nauka ne raspolaže podacima za Valonu, Lješ i Berat (osim za već navedenu epidemiju 1691), no neće biti mnogo pogrešno ako se, analogijom, navedu vesti o zarazama za Solun. Kuga je tu zabeležena: 1604,

⁷ Isto, 302—303.

⁸ Pouqueville, *Voyage de la Grèce I*, Paris 1820, 348; Jos. Nehama, *n. d.*, V, 151; De la Jonquièrre, *Histoire de l'Empire Ottoman V*, Paris 1881, 337; *Evralski Izvori II*, 383.

⁹ *Evralski Izvori II*, 383. — Kao razlog za iselj enje, pored konkretnih vojnih akcija, Jos. Nehama (IV, 90—91; V, 174) navodi i nezdrav barovit kraj Valone, koji je bio uzrok stalnih epidemija.

¹⁰ *Evralski Izvori II*, 383—384; Jos. Nehama, *n. d.*, V, 151 (pominje dve sinagoge Beračana i treću Valonsaca).

¹¹ Jos. Nehama, *n. d.*, V, 157; K. Jireček, *Valona in Mittelalter, Illyrisch — albanische Forschungen*, zusammengestellt von L. von Thallóczy, Band. I, München — Leipzig 1916, 183.

¹² Jos. Nehama, *n. d.*, V, 151—152 i 150—151, 174.

¹³ *Evralski Izvori II*, 385—386, 417—418.

¹⁴ Jos. Nehama, *n. d.*, V, 67.

¹⁵ I. — S. Emmanuel, *n. d.*, 264.

1609, 1613, 1618—1620, 1630, 1636, 1640, 1648, 1660, 1667—1669, 1679, 1697. godine,¹⁴ a prema jednom drugom izvoru obaveštenja iz 1612, 1615, 1621, 1626. godine.¹⁵

Tako je, preseljavanjem velike i značajne jevrejske naseobine iz Valone u Berat, a potom i u druge, naročito makedonske centre, prestalo veliko doba života i poslovanja Jevreja u Albaniji, koje je trajalo najpre do konca XIV veka, tj. do mletačkog zauzeća Drača, a potom je sa još više sjaja obnovljeno početkom XVI stoleća, kada su se doseljavali Jevreji iz Španije, Portugaliije i Italije u Valonu. U svakom slučaju, i u Albaniji je pojava Jevreja u nekom naselju značila ne samo postojanje mogućnosti za uspešnu trgovinu i dobru zaradu nego i zametak života i potrošnje jedne urbane sredine sa razvijenom robonovčanom privredom. To važi za Drač i Valonu pre pada ovih varoši u ruke Osmanlija, kao i za Berat, Lješ pa i Skadar u »tursko« doba.

Summary

Еог:мил HRABAK

THE JEWS IN ALBANIA FROM THE END OF THE 13th CENTURY TO THE END OF THE 17th CENTURY AND THEIR RELATIONS TO DUBROVNIK

There are no studies dealing with the Albanian Jews, though there are more archival data on them than on the Jews in other Balkan countries. The author of the present paper has thoroughly examined the funds of the Archives in Dubrovnik and consulted the published Jewish, Turkish and Venetian materials, applying to a certain extent the comparative method to the drawing of conclusions on certain phenomena. The paper comprises only partly the activity of the Jews of Dubrovnik in Albania.

Although the Jews came very early to the Albanian towns (Durazzo and Valona), in all probability at the same time as in the neighbouring Greek towns, the strict archival data concerning them exist only since 1281. The relations of the Jews of Durazzo with Dubrovnik have become more frequent from the middle of the 14th century only, when they usually sold salt to Dubrovnik and bought textiles there. After Durazzo had fallen under the sway of Venice (1392), the Jews in this town first were reduced to poverty and then simply disappeared. Already from the beginning of the 15th century the Jewish colony in Valona assumed the importance of the leading Jewish colony in Albania. The 15th century was the period of stagnancy of the Jewry in Albania. At the end of that century there arrived, without any doubt, also to Valona the German Jews, driving back the "Romaniots", Jews speaking Greek, who lived there before their arrival and who were very well connected with Corfu and the Jewish oases in South Italy. In the first years of the 16th century there came to settle in Valona

¹⁴ Jos. Nehama, n. d. V, 67—69.

¹⁵ I. — S. Emmanuel, n. d. 264.

masses of Jews from the Pyrenean Peninsula. In the 16th century Valona was preponderantly a Jewish town, for the Jews constituted more than a half of the population of Valona (which numbered, at that time, over 4,000 people), the most populated town of Albania in this period. Like in Saloniki, Rome and in other places, there arose in Valona, too, the conflicts between various groups of Jews, having come from different parts of the world. From the middle of the 16th century, the Jews immigrated from Italy, particularly from Ancona, lent the principal characteristic to the colony of Valona.

Since 1520, the Jews of Valone began to make business, by sea via Dubrovnik, with Venice and particularly with Ancona. They imported textiles and other manufactured goods from the West. Since that time they began also to enter into arrangements to export wheat from the region of Valona to Dubrovnik and even to Venice. Like salt in former times, wheat, pitch and cordovan were the main articles on which the inhabitants of Valona founded their prosperity. Their rapid strengthening was very much aided by the fact that they acted as agents and intermediaries to their compatriots from Saloniki and other towns of Macedonia in their business transactions with Italy and Ancona. On this basis the Jews of Valona developed a mighty exchange traffic, granting credits at 20% to 30% interest. In this way they considerably increased the purchases of wheat to the merchants of Dubrovnik and Venice who were not always obliged to carry gold coins on themselves. The goods of Albanian Jews suffered considerable damages at sea by the pirates, in the first place by the uskoks. Among the Jews of Valona there distinguished himself in the first decades of the 16th century Isaac Trink, who was also the first consul of Dubrovnik in Valona. After him, this office was taken by his nephew Angelo Samuel's son who had some serious conflicts with two exporters of Dubrovnik. Towards the middle of the 16th century in addition to the old synagogue there existed also a new one.

In the sixtieth of the 16th century there was considerably increased the commercial importance of Alesio where a Jew of Skoplje was installed as the Jewish "consul". Alesio became the port for the export of leather and wool of Skopje, Macedonian and Kosovo wheat, half-molten ore from the mining basin of Kosovo and of other goods. The importance of Alesio constantly increased, particularly on account of the traffic with Ancona. Since the end of the 16th century the importance of Durazzo begins to increase, first as the port for the importation of textiles. Berat got a small Jewish colony in the course of the 16th century, but the greater merchants appeared in it at the end of the century only and they developed by the mass importation of silk (particularly Salomon Albala). In Scutary there were but a few individual Jews, physicians for instance.

From the sixties on (and almost for a whole century) the consuls of Dubrovnik at Valona were supplied by a Jewish family immigrated from Ancona, named Koduto (Jacob, Daniel, Abraham and Abraham Jr.). The fundamental duties of these Jews-consuls of Dubrovnik at Valona were: assistance in purchasing cereals; redemption of slaves. The slaves were redeemed also by many other Jews, some of whom made a business of it.

The real ascent of Jews in Valona and in Alesio (in addition to Berat and Durazzo) should be dated at the period following the Cyprus war (1570—1573). In Valona or in connection with Valona there existed a dozen of ramified powerful merchant families (Catinella, Trink, Graziano, Arah, Jahja, Hazan, Benvenisti, Maca, afterwards also Cabillo), some of them had their embranchments also in Kastoria, Berat, Alesio, Venice and Ancona. In addition to the above enumerated, there existed also some dozens of other powerful merchants — exporters. Valona exerted a very great attraction upon the Italian Jews and therefore there were constantly occurring immigrations (e.g. in 1591). The main export products of Albanian Jews were: cordovan and other kinds of leather (Valona and Alesio), wheat and sorghum (Valona and Alesio), biscuits (Valona), silk (Berat), pitch and wine (Valona), semimanufactured wood, oak-galls ("valonea", Valona), enamel ore (Alesio); the importations comprised charysea, satin and other woolen textiles and silks, lamb furs, glassware, etc. Financial affairs (drafts, loans) were connected to export transactions and had no connection to petty consumer's credits and local usury. Up to the thirties of the 16th century, the Jews of Salóniki sent their transports via Valona. Valona was, in the course of the 17th century, developing a greater business activity than, for instance, Skoplje.

Several documents of Jewish and other origins illustrate some aspects of the personal and family life of the Jews of Valona, particularly in the 17th century. The Jews of Valona and of Alesio could not be exterminated by very frequently occurring and violent epidemics no could their business activity be seriously menaced by the piracy and the robberies on the roads of Albania and of Macedonia, but they were ruined by the events of the war. During the Turkish-Venetian war in 1688 the Jews of Valona were obliged to leave their native town and to move to Berat; however, when the plague broke out in this latter town [1691], they scattered in all directions. A part of immigrants from Valona left Berat after 1740 and settled at Janina, Bitolj and Kastoria. There are no data available concerning the destiny of Jews in Alesio and in Durazzo from the 17th century on.

→

»Jevrejska česma« (»Fontana per gli Ebrei«, »Fontana košer«), postavljena sada na Pilama. Prvobitno se nalazila unutar gradskih zidina, kod male Onofrijeve česme. Od te stare »jevrejske česme« iz 1420. g. sačuvan je samo kameni blok sa lavljom glavom i školjka česme koja se oslanja na lavlju šapu.

